

LENKERAN FOLKLOR MÜŞAMERESİ VE AZERBAYCAN HALK SUFİZMİ

Dr. Yaşar Kalafat

Araştırmacı-Yazar

Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami Edebiyat Enstitüsü, Azerbaycan Yazarlar Birliği ve Lenkeran Şehir İcra Hakimiği 20-22 Kasım 1997 tarihleri arasında Azerbaycan'ın Lenkeran Şehrinde Azerbaycan Folkloru (Toplama, Tetkik ve Neşir Problemleri) Müşaveresi (Sempozyumu) düzenlemiştir. Bu Müşavereye katılmak üzere gittiğimiz Azerbaycan'da 17-24 Kasım 1997 tarihleri arasında bulunma imkânı elde ettik. Bu süre zarfında bir takım temaslarımız oldu ve bazı gözlemlerde bulunduk. Bu yazımızda tespitlerimizi; "Lenkeran Folklor Müşaveresi", "Azerbaycan Halk İnançları" ve "Diğer Hususlar" başlıkları altında toplamaya çalıştık.

Lenkeran Kültür Müşaveresi;

Müşavere, Lenkeran şehir İcra Hakimi Başkanı Dilruba Cemalova ve Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami Edebiyat Enstitüsü başkanı Prof. Yaşar B. Karayev'in açılış konuşmaları ile başladı.

İlk tebliği Bakü Edebiyat Enstitüsünden İ. Abbaslı verdi. Konusu "Azerbaycan Folklor Antolojisi" idi. Azerbaycan'da Lenkeran, Astara, Lerik, Masallı, Yardımlı gibi illerde folklor müşavereleri yapılmaktadır. Bunların bir kısmı müteakip yıllarda yapılmış ve kitap olarak da yayınlanmaya başlamışlardır. Bunlar tamamlanınca Azerbaycan folkloru çeşitli yönleri ile tartışılmış bir antolojide toplanılmış olacaktır.

İkinci bildiri Azad Nebiyev'e aitti. Faaliyete Bakü Devlet Üniversitesi adına katılıyordu. Bakü Devlet Üniversitesi'nde folklor çalışmalarına dair bilgi verdi.

Behlül Abdullah, faaliyete Bakü Edebiyat Enstitüsü adına katıldı. Bildiri konusu, Lenkeran-Yardımlı Yöresinde Kitabî Dede Korkut motifleri ile sesleşen folklor örnekleri idi.

Mürsel Hekimov, Tusi Dil Pedagoji Üniversitesi adına katıldı. Bildirisinin konusu, Folklor Örneklerinin Toplanması, Neşir ve Araştırılmasında Tusi Pedagoji Üniversitesinin Folklor Lâboratuvarının rolü idi.

Hüseyin İsmailov, Bakü Edebiyat Enstitüsü adına katıldı. Bildirisinin konusu, Cumhuriyet Folklor-İlim Medenî Merkezi Bölümünün Faaliyeti, Toplama ve Neşir Cihetinde Perspektiv İstikametleri idi.

Sabir Cimşid, Bakü'den Azerbaycan Teknik Üniversitesi adına katıldı. Bildirisinin konusu, Astara Lirik folklorunda Dinin Ruhanî ve Etik-Terbiyevî Motifleri idi.

Muharrem Kasımlı ve Hüseyin İsmailov'un yönettiği ikinci oturumda ilk bildiriyi Efsaeddin Eskerov verdi, Sempozyuma Bakü Edebiyat Enstitüsü'nden katılıyordu. Bildirisinin konusu, Türk Halklarının Ortak Folklor Örneklerinin Azerbaycan Türkçe'sine Tercümesi, Aktarma ve Seslendirme prensipleri idi.

Yadullah Agazade, Lenkeran Devlet Üniversitesi'nden katıldı. Bildirisinin konusu, Milli Azınlıkların Folklor İrsinin Toplanması, Neşir ve Tetkiki Problemleri'ydi.

Muharrem Kasımlı, Başkan Yardımcısı olduğu Bakü Edebiyat Enstitüsünden katıldı. Tebliğinin konusu, Cumhuriyetin Folklorşinas Kadrolarının Hazırlanmasının Vaziyeti ve Vazifelerimiz idi.

C. Mehmedova, Bakü, Edebiyat Enstitüsü adına katıldı. Bildiri konusu, Mitoloji Rivayetleri Araştırılmasında Yeni Toplanmış Folklor Örneklerinin Rolü idi.

Asif Rustemli, Bakü Edebiyat Enstitüsünden iştirak etti. Bildirisinin konusu, Folklor Tetkikinde Ozan Neşriyatının Rolü ve Gelecekteki Faaliyetleri idi.

Z. Muharremov, Faaliyete, Bakü, P. Enstitüsünden katıldı. Tebliğinin konusu Gence Aşık Muhitü idi.

Safail Kubanov Lenkeran'dan katıldı. Bildirisinin konusu, Ata Sözleri ve Meseleleri idi.

H. Mehmedeova, Bakü Tusi Üniversitesi'nden katıldı. Bildiri konusu, Kencebasar Aşık Muhitü idi.

Prof. Dr. A. Nebiyev ve B. Abdulla'nın başkanlığındaki ikinci seksiyonda ilk bildiri Prof. Tevfik Hacviyev verdi. Bakü Devlet Üniversitesinden katılıyordu. Bildirisinin konusu, Lenkeran-Astara Folklorunun Dil Özellikleri idi.

Muharrem Caferov, Nahçıvan'dan Y. Mehmeteliyev Nahçıvan Devlet Üniversitesi adına katıldı. Tebliğ konusu, Nahçıvan'da Folklor Örneklerinin Toplanması ve Tetkikinin Vaziyeti idi.

Valen Hacıyev, faaliyete Tiflis Pedagoji Enstitüsünden katılmıştır. Bildiri konusu, Borçalı Karayazı Folklor Örneklerinin Toplanmasının Vaziyeti ve Neşre Hazırlanması Problemleri idi.

Seyfettin Ganiyev, Tusi Üniversitesi adına Şamahı'dan katıldı. Bildiri konusu, Şamahı Folkloru idi.

Yakup Aliyev, Tusi Üniversitesi adına Şuşa'dan katılıyordu. Bildiri konusu, Şuşa Folklor Örneklerinin Toplanması ve Sistemleştirilmesindeki Vazifeler idi.

Vagıf Aslan, Şeki Folklor Merkezinden katılmıştı. Bildiri konusu, Şeki-Zagatala Folklor Muhiti idi.

Oruç Aliyev, Bakü Edebiyat Enstitüsü adına katıldı, bildirisinin konusu Cumhuriyet İlim Medeni Merkezinde Toplama İşinin Vaziyeti ve İstikameti idi.

M. Farzana Sempozyuma, İran İslâm Cumhuriyeti adına katılmışlardır. Bildiri konusu, Güney Azerbaycan'da Bayatların Toplanması ve Neşir Tecrübesi idi.

E. Akpınar faaliyete İzmir-Türkiye'den katıldı. Bildiri konusu, Güney Azerbaycan'dan Toplanmış Folklor Örnekleri, Destanlar idi.

Gazenfer Paşayev, Faaliyete Bakü Devlet Üniversitesi'nden katıldı. Tebliğ konusu, Kerkük Folkloru idi. Toplanması Neşri, Tetkiki Tecrübesindendi.

Elhan Memmedli, faaliyete, Bakü, Edebiyat Enstitüsü'nden katıldı. Bildirisinin konusu, Klâsik ve Çağdaş Aşık Sanatının Tebliğinde Bilgilendirme Vasıtalarının Rolüydü.

Vağf Paşayev, Bakü Edebiyat Enstitüsü adına katıldı. Bildirisinin konusu, Aşık Repertuarının Toplanması Tecrübesi idi.

Sadnik Paşayev, Faaliyete Gence'den H.Zardabu Pedogoji Enstitüsü adına katıldı. Bildiri konusu, Cenubî Azerbaycan Bölgesinden Folklor Örnekleri Toplanması Vaziyeti, idi.

Mirşahım Talışlı, Lenkeran'dan katıldı. Lenkeran Bölgesinin Toy adetleri konulu bir bildiri verdi.

B. Resuloğlu, Urumiyeden katılıp, Urumiye'de merasim Folkloru konusunda bir bildiri verdi.

F. Halıkzade, Bakü'den, Y.Hacıbeyov Musiki Akademisi adına Muziki Folklorunun Toplanması Vaziyeti ve Karşıda Duran Vazifeler konulu bir bildiri verdi.

Yaşar Kalafat, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nden katıldı ve Anadolu'da Türk Halk İnanç Araştırmaları Problemleri Üzerine konulu bir bildiri verdi.

Bize göre Sempozyum amacına ulaşmıştı. Azerbaycan Folklor Antolojisinin Lenkeran halkası da tamamlanmıştı. Bakü-Lenkeran merkezli Türk halk kültürü Nahçıvan, Türkiye, Gürcistan, İran, Türk Halk Kültürü ile kucaklaşabilmişti. Biz dinlediğimiz bildirilerden şüphesiz çok şey öğrendik. Daha önemlisi, isimlerini eserlerinden tanıdığımız bir çok folklor ustasını bizzat tanıma imkânı bulduk. Bundan da önemlisi metot, teori ve diğer bilim dalları itibarıyla koordine konusunda fikirleştik. Yayın takası yaptık. Sahadan aylarca çalışarak temin edemediğimiz malzemeyi, rutin hayatımızı sürdürürken, yemek masasında, çay bahçesinde edindik. Ben şahsen çok istifa ettim.

Azerbaycan Halk İnançları:

İlimler akademisinde ve üniversitelerinde halk bilimi bölümleri bulunan ayrıca Folklor Araştırma Enstitüleri olan bu saha ile ilgili yüzlerce cilt eseri yayınlanmış bulunan bir Türk yurdunda, kısa sürede ne kadar halk inancı derlenilebilir? Bizim yapmak istediğimiz Türk Dünyası halk inançları ile ilgilenen bir araştırmacı olarak gözlemlerimizi aksettirmeye çalışmaktır.

Azerbaycan'da "Allah Koysa" diye bir deyim var. Bu Allah kısmet ederse, Allah nasip ederse, Allah'ın izniyle, anlamlarında kullanılıyor.

Rahatsızlığından bahseden kimse, ilkin karşısındakine şifa temennisinde bulunuyor. Mesela "sene sağlık dişim ağrıyor" diyor. Anadolu'daki üzerinize afiyet grip olmuşum örneğinde olduğu gibi. Adeta, bahsedilecek olan olumsuz durumdan ilkin korunmanın tedbiri alınıyor. Ayrıca, acının, ızdırabın, felaketin büyüklüğü, vahameti, cesameti anlatılırken "vay odur ki...." diye başlanıyor. Mesela "vay odur ki diş ağrısı çekesen" deniyor. Diş ağrısını çeken bilir gibi bir ifade. Adeta, rahatsızlığın nev'i açıklanmadan ona bir paye veriliyor.

Anadolu'da gidererek kullanılmamaya başlanan "Sağ"ın anlamlarından birisi de salim, sıhhatli anlamıdır. Şimdilerde sağ, daha ziyade ölü olmayan anlamında kullanılıyor. Azerbaycan Türklerinde "Sağ mısın, Selamet misin" denildiğinde sıhhatin iyimi işlerin yolunda mı" anlamı çıkıyor. Dikkatimizi çeken husus, yön, cihet itibarıyla sağ, sola nazaran itibarlı olan yandır. İşe sağdan başlamak, sağ adımı ilkin atmak gibi. Sağın her iki anlamı arasında inanç muhtevalı bir bağlantı var

Anadolu'da konak misafirdir. Konak gelmek misafir olmaktır. Konak, kalınan ve misafir edinilen yerdir. Azerbaycan'da "Konaklık vermek" ikramda bulunmak, misafiri ağırlamak anlamında da kullanılıyor. Meselâ, bizim dekan bize konaklık vermiş, bize ikramda bulunmuyor anlamındadır.

Bu tür ayrıntıya girişimden maksadım bazı sorulara cevap bulmak zaruretindedir. Anadolu'da Türk halk inançları itibarıyla ilk olana ulaşılabilme şansımız nedir. Arab'ın İslâm anlayışının dışında, Türk halkının İslâmı yorumlayışını Anadolu'da ne nispetle yakalayabiliriz. Ahmet Yesevî toprağında Yunus'u anlamak daha kolay olabilir. Köroğlu Türk Millî kimliğinin izlerini taşıyor ise, bu izleri Azerbaycan'da, daha orijinal hâli ile Türkmenistan'da bulmak mümkündür. Türkiye halk kültürü, diğer kesimlere nazaran daha etkilenme yaşamış ve daha çok sentez geçirmiştir. Tabiyetiyle bu Türklükten çıkmak değildir. Bu süreçler sosyolojinin doğal rolleridir.

Türklerde mescit bayrak ilişkisi incelenmiş midir? Dinî egemenlik ile milli egemenlik hangi sembollerde birleşmiştir. Azerbaycan'ın Alet ilçesinde Petrol ofisinde gördüğümüz mescidin kubbesinde yeşil bayrak vardı. İran'da tespitini yaptığımız mescit bayraklarının tahlilini yapmaya çalışmıştık.

Azerbaycan'da folklor malzemesi derleyen bir araştırmacının mikrofonundan bilgi kaynağı olan yaşlı nine kaçır ve folklorcudan sakınır. Yanındakiler "-Ay nene kaçma kişi işini görsün bilgi derlesin" derler. Nene verdiği cevapta "Ay bala bunun neresi kişidir. Kişi olsa zaten sırtımı dönmem kaçmam ahı" der. Bizim halk inancı çalışmalarımız biraz buna benziyor. Selyan'da dinlediğimiz bu fıkra tam yerine oturmuştu.

Kendisinden Türk mistisizmine dair çok bilgi derlediğim Prof. Dr. Mürsel Hekimov, çay masasında bir bayatı okudu.

"Ezizem sal yana

Tara zülfün sal yana

Neçesen bir ah çekem

Kür kuruya sol yana"

Bayatlılar Azerbaycan Türk halk kültüründe bilinenden çok daha önemli bir rol üstlenmişlerdir. Irak Türkmenlerinde olduğu gibi Azerbaycan Bayatıları da millî kimliğin muhafazasında ciddi bir yer tutmuşlardır. Bazen deşarj olma, bazen direnme ve bazen da ilgililer arasında özel anlaşma aracı olmuşlardır. Bu arada Azerbaycan halk kültürü çalışmaları ile Irak Türkmen halk kültürü arasındaki özel dayanışmayı görmek bizi ayrıca sevindirdi.

Azerbaycan Türk Halk Kültüründe at konusuna Mürsel Hekimov hoca da çalışmış, atın karnının altından erkek çocuk geçirerek erkek çocuk dilemek, gelini eşikten geçirmeden evvel atın karnının altından geçirmek, atın murat olduğu, atın rüyada görülmesinin uğur sayıldığı, at geminin nazara ve Al Karısına karşı koruyucu olduğu gibi hususlar Azerbaycan'da da yaşamaktadır.

Azerbaycan Türklüğünün nüfus aile içi ilişkileri etkileyen üç olay dinledik. Bunlar birisi Kaçkınlarla ilgiliydi. Ermenilerin Azeri Türklerinin topraklarını işgalinden sonra yurtlarını terk etmek durumunda bırakılmış, haliyle Türklere nüfus artışı düşmüştür. Sosyalist dönemde Türk ailesini de etkileyen bir olay da, ölen erkek kardeşinin dul eşi ile evlenme geleneğidir. Bu tür evliliklerin altında yatan gerçek, dul yenge ve yetimlere sahip çıkmak ve ortak taşınamaz malların bölünerek başka ailelere gitmesini engellemektir. Sovyet döneminde bazı sosyal ihtiyaçlar devletleştirilip mülkiyet de kalkınca bu gelenek de kalkmıştır. Bir diğer husus da geçiş dönemi yaşayan rejimde doğum oranının düşmüş olmasıdır. Kolhoz ve Salhozlarda doğum ve çocuk bakımı ilkel dahi olsa bir takım hakları ve tedbirleri getirmişti. Simdi kırsal kesimde yaşanan organizasyonluk bir boşluk yaratmıştır. Bu münasebetle yaygın olan bir tekerleme gündeme gelmektedir. "Fakirin ektiği bitmez, diktiği biter."

Azerbaycan mutfağı çok bereketli, maşallah, Özellikle sarı balığın tadına doyum olmuyor. Levengi yemekleri çok meşhurdur. Balığın içi pirinçle doldurulmuş ise, ona balık levengi, tavuğun içi pirinçle doldurulmuş ise ona tavuk levengi deniliyor. Bu iç pilav, soğan, sarımsak gibi dolgu malzemeleri ile terbiye ediliyor. Kaşkaldak ördek cinsinden bir su kuşu siyah bir eti var. Azeri Türkleri çok seviyorlar. Kükü ise sebze ağırlıklı bir yemek, kahvaltıda ve sair zamanlarda ikram ediliyor. Lezzetli bir yemek daha ziyade doyumluluk değil de çeşni olmak üzere sofralara tadımlık konuluyor. Azerbaycan-Lenkeran Türk Mutfağında yemek kültürü olarak İran ve Özbek Türk Kültürünün izleri oldukça bariz. Pilav türleri çok zengin, Lenkeran'da kaldığımız Deryaca (Gölcük-Baraj gölü) balık ve su kuşu itibari ile çok zengindi.

Türk mutfağının ilginç bir özelliği var. Türkiye'de çorba, etli sebze yemek ve tatlı yenir masadan doyularak kalkınır. Azerbaycan'da saatlerce yenir yenilir hiç de rahatsız olunmaz. Muhtemelen maden sularının etkisinden olmalı. Sevinilecek bir husus Türk yemek masalarında içki tüketimi geçmişe nazaran çok azalmıştır. Üzünülecek bir husus ise, yemek israfı Türk ziyafet masalarının hâlâ ortak karakterdir.

Azerbaycan'da tespitini yaptığımız adak türlerinden sonra Türk adak kültürüne dair bilgimizde gelişme oldu. Türk halk inancı malzemeleri bir an evvel kataloglanmaz ise, çok bilgi kaybına uğrayacağız. Hocamız Mürsel Hekimov İsmailoğlu hayatında üç adakta bulunmuş; Bunlar, 1947 yılında ilk öğretmenliği sebebiyle Aşık Alesker'in mezarına diz çöküp bir avuç toprak almak, 1972 yılında ilk Şuşa'ya gidiş Molla Vagıf Penah'ın kabrine ziyaret kısmet olduğu için, 1991 yılında Türkiye'ye ziyaret ve Türkiye'yle yapılmış uluslararası bir antlaşmaya katılmak kısmet olduğu için, arabayı durdurup şükür niyetine toprağı öpüşüdür.

Umay, insan ismi olarak Azerbaycan Türk kültüründe yaşamaktadır. Azerbaycan'da toplu misafir yemeklerine ses ve söz sanatçıları da millî musiki ile iştirak ediyorlar. Bize Türk sanat musikisi okuyan sanatçıların ismi Humay (Umay) Memedov, saz çalıp okuyan Kemale Mehieddin kızı, Tar çalan, Sıtkı Mustafaev ve Kemence çalan ise Nizamettin Zahmetof idi. Çok güzel halk ozanı ve segah parçaları dinledik.

Azerbaycan'da da Türkmenistan'da olduğu gibi traşın sağdan başlanmasının uğuruna inanılıyor. Traş olmaya sakal kırmak, şaka yapmaya zerafet deniyor. Doğu Anadolu'da bibere ıssı ot denir. Azerbaycan'da sıcak suya ıssı su deniliyor.

M. H. İsmailoğlu hocamız anlatıyor. Türkün töresinde iki arvatlık yoktur. İki arvatcılık Türklere Araplardan geçmiştir. İncelemelere göre Bozkurtlar hayatlarında sadece bir kurtla çiftleşmektedir. Dişisi ölen bir bozkurt, artık başka bir dişi bozkurtla çiftleşmez. Dişisi ölen Bozkurt'un bir yıl sonra kendisi de aynı yerde ölür, diye bir inanç vardır. Halk arasında birbirlerini çok seven çiftler içinde Bozkurt benzetmesi yapılır ve "birbirlerini çok seven çiftler ardı sıra ölürlər" denir. Anadolu'da da "Ölen için dayanamadı yanına aldı", kalan için de "dayanamadı yanına gitti" denir.

Bozkurt, gece dünyaya gelmiş ve anasından ayrı düşmüş kuzuyu o gece yemez, uygun bir yerde kuzuyu bekler, anası gelince veya sabah olunca çıkıp gider.

Gökçek gölün oluşumunu anlatırken, Alanlar döneminde yedi gün yedi gece Türk kadınları düşmanla savaşır, erkeklerin köyde olmadıkları bir dönemde köyleri düşman saldırısına uğrar ve köyü Türk kadınları savunurlar. Baygın düşen kadınların göz yaşları gölü oluşturur, inanca göre, Gökçek göl'den su içenlerin, özü, sözü, narası, avazı güzel olur. Ozana göre burası Allah'ın aynasıdır.

Türkün karakteristik özellikleri anlatılırken de; "Türk'ün bir atı olur bir de zâtı.", "Türk, yağı (düşman) ile dövüş sever, sövüş sevmez", "Türkün borkü ve görkü (azametli duruş) olur.", "Türk ağlamaz Dağlar", "Türk'ten ağa olur dığa olmaz", "Türk'ten ağabeyi olur, alaşay (gij-dengesiz) çıkmaz.", "Türk Müdrük olur hodruk (gij-dengesiz) olmaz", "Türk sazla uyanır nazla uyanmaz", "Türk Papah sever yatağ sevmez", "Türk'ü at yıkar, Tatı et yıkar"

Anadolu'da vefat etmiş bir kimseden bahsederken "Ömrünü size bağışladı" sözü Azerbaycan'da da var. "Bir dostum varıydı. Ömür gününü size bağışladı" denirken adeta tamamlanmamış bir hayatın arta kalan kısmı ile, dinleyene hayır temenni edilmiş olunuyor.

Ölüm konusunu anlatırken; Eski Türklerde bir nefer ölünce, cesedi kayanın üstüne konulur, et kemikten ayrılincaya kadar beklenilir. Mevtanın kafasına "tık tık tık" diye elle vurulur. Vuran kişi kafa tasından gelen sese göre uğurlu veya uğursuz hükmü çıkarır demektedir. Etin kemikten ayrılması konusunda İslâmiyet'te ve Zerdüşizmde de inançlar vardır.

Azerbaycan'da "vayına oturayım" diye bir deyiş var. "vay" yasdaki figan feryattır. Ölüm mesajı verir. Vayına oturan kimse ölmüş kimsedir. Bu bir beddua türüdür.

Limon ağacı ile ilgili bir anlatımda da, Limon uğruluk (hırsızlık) sevmez. Sahibinden izin alınmadan bir limonun meyvesi alınır ise, o limonun küseceğine ve küsen limon ağacının ise kuruyacağına inanılır.

Şamanın tedavi esnasında davul çalışması ve Al arvadı ile mücadelesinde davul çalmış oluşu, kötü ruhların gürültüden korkup kaçması şeklinde izah ediliyor ki, bizim gürültü ile tepitlerimiz de aynı mahiyettedir.

Güzel bir ifade şekli de "Seni atam gibi istiyorum" daha ziyade genç bayanlar bir erkekle konuşup sevgisini anlatırken yanlış anlamayı önlemek için kullanılıyor. Seni babamı sever gibi seviyorum.

Lenkeran'da muhtelif şehitlikleri ziyaret ettik. Rus işgalinde Ermeni istilasında ve Talişlerin tahrik edilmeleri üzerine çıkan kargaşada şehit olan Türklerin kabirlerini ziyaret ettik. Behlül Hoca'nın öncülüğünde ruhlarına Fatiha okuduk. Nahçıvan'da da gördüğümüz güzel bir uygulamayı burada da yaşadık. Organizasyon, ziyaretçilere birer ikişer gül dalı veriyor, ziyaretçiler bu gülleri mezarlara koyuyorlar. Burada şehitlerin portreleri mezar taşlarına nakşedilmiş, 1993 Taliş olaylarında şehit düşen Aliyev Etibar Boyukağaoğlu, Bayramov Sultanova Nametoğlu Tahmazov Kurbanoğlu'nun büstleri de yapılmış, 1993 Lenkeran olaylarının (Ali İkrâm Hummedov olayı) çıkışından Lenkeran'da herkes çok üzgün Talişler de keşke çıkmasaydı, demektedirler. Bu kabristanları gezerken iki husus dikkatimi çekti. Muradını almadan nişanlı iken şehit olana "niyetli" veya "adaklı" denilmektedir. Bu tür şehitlerin mezar taşlarına kırmızı boya ile bir bant çekilmektedir. Dikkatimizi çeken diğer husus ise, Lenkeran mezarlığında seyit mezarının türbe olarak inşa edilmiş olmasıydı.

Lenkeran da misafir edildiğimiz turistik tesiste (Hanbulag Konaklar Evi) rahat edebilmemiz için hiç bir fedakârlıktan kaçınılmadı. Lenkeran Vilâyet İlbaşçısı Sayın Dilruba Cemalova hanımefendiye ne kadar teşekkür etsem yeridir. Konakladığımız tesisin etrafında Akdeniz ve Karadeniz bitki örtüsü kucaklaşmıştı. Demir ağacını ilk defa burada gördüm. Demir ağacının suya atıldığı zaman battığı ve bu ağacın budağının birbirine dokununca kaynadığını burada öğrendim.

Sempozyumda Yaşar Karayev hocanın ifadesi ile "Her bir şey gaydasında" idi "Sözümüzü yekünleştirmek" gerekir ise çok yararlı oldu. Behlül Abdulla Hocanın "Kitabı Dede Korkut ve İslâm Dini" isimli çalışmasından bir tane alamadığına çok pişmanım. Tebliğler yayınlanacağı için onların mahiyeti ile ilgili aldığım notları aktarmak istemiyorum. Büyükağa Resuloğlu Cenubî Azerbaycan'ın doğusunda toy merasimini anlatırken ilginizi çeken çok güzel tespitleri yansıttı. Meselâ genç çift adayları tütün devşirmesinde, konaklıkta ve asıl önemlisi bulak başında tanışmaktadır. Bulak başında tanışılarak yapılan evliliklerde, Anadolu'da da hikmet aranır. Meselâ kız oğlana göy mendil sallamaktadır. Mendilin renginin mavi olarak seçilmesinde bize göre anlamlı olmalıdır. Sempozyum Timur Bey Bayramalibeyoğlu'nun jubilesine tekabül etmişti. Böylece bu fikir ve eğitim adamını da tanıma imkânı bulduk.

Sempozyumda bize mahallî folklor de sergilediler. Taliş evine bir Azerî Türkü kızın gelin getirilişini seyrettik. Talişçe türküler ve onların oyunlarını da seyrettik. Eğer çıkarsa bol resim çektik.

Bu arada Lenkeran Türk-Azerbaycan Lisesini gezdik. Kahvaltıda misafirleri olduk. İleriye yönelik gerçekçi plânlarını dinledik. Türkiye'den getirilmiş malzeme ve ustalarla okulu nasıl yenileyip genişlettirdiklerini gördük. Ayrıca üniversiteye hazırlık için bir bina yapıyorlar, onu da gezdik. Burada okul idaresi bana Baykora Hüseyin Vallaoğlu Mirhaşım Talişli'nin Lenkeran isimli 1990 Bakü baskılı çok kıymetli kitabı hediye edildi. Bu eser Lenkeran ve Taliş folkloru itibarıyla bir hazinedir. Yazarı ile tanıştık, bize vakit ayırmaya söz verdi. Ancak biz erken dönmek zorunda kaldık. Bu zatla da dostumuz Kamil Veliyev aracılığıyla tanıştık. K. Veliyev, Bakü'de bulunduğumuz bir hafta boyunca âdeta bizi sırtında taşıdı, minnettarız.

Türk Azerbaycan Lisesi Müdürümüz Muzaffer Bey'den okul hakkında bilgi alıyoruz. Azerbaycan'da okulların 1992 yılında başlamış 18 öğretmenleri Türkiye'den ve 10 öğretmenleri de Azerbaycan'dan, hoca ve öğrencileri Lenkeran'ın her kesiminden, eğitim dilleri Azeri Türkçesi ve İngilizce. Talişçe sadece evlerde konuşuluyor. Okulun 205 öğrencisi var. Azerbaycan genelinde Nahçıvan hariç dokuz liseleri Kafkas Üniversitesi adı ile bir üniversiteleri var. Büyük Elçiliğin Türk personeli için de sekiz yıllık bir ilkokulları var.

Lenkeran'da Zaman gazetesinin temsilcisi Hüseyin Nihat Oral ile de tanıştık. Azerbaycan'da beş yıldır faaliyet gösteren gazetenin 10 dağıtım merkezi var. Gazeteleri iki dilden ve iki alfabe ile çıkıyor ve 12.000 tiraj yapıyor. Yakın ilgisini gördüğümüz H. Nihat Oral'ın Lenkeran il yönetimi çevresinde bir hayli prestiji var.

İftiharla gözlediğimiz bir olay da Türk Dünyası Araştırma Vakfı'nın faaliyetleri idi. Prof. Dr. Yazgan'ın Azerbaycan genelinde haklı bir saygınlığı var. Her seviyedeki okulların Azerbaycan Türk kültürüne, ekonomisine büyük katkıda bulunuyor. Özellikle yayın yoluyla bu vakfımız büyük hizmet veriyor. Bana ait olan ve bu kuruluş tarafından ayrı baskı olarak basılmış yazıların bana çevre ve itibar kazandırdığını gördüm. Vakfımıza ve hocamıza şükranlarımı sunuyorum.

Astra'ya 40 kilometre yaklaşmamıza rağmen vakit olmadığı için gidemedik. Burada ismi Gagavuz kenti olan bir yerleşme yerinin olduğunu öğrendik. Karakalpakistan'da Sarıkamış İlçesi vardı. Çuvaşistan'ın başkenti Çubuksarı'da Sarıkamış demekti. Türkmenistan da Diyerbekir ili vardı. Bunlar son dönemde konulmuş isimler değildi.

Lenkeran'daki mimarî dikkatimi çekti. Burada binalar Türk-Slav kültürünün geliştirdiği, dışı iri taş süslemeli binalar değildi. İran-Türk mimarisi gibi dıştan sade de değildi. Modern Anadolu mimarisindeki gibi sade ve beton da değildi. Özbekistan'daki tarihi minarede olduğu gibi tac kapılı ve kubbeli de değildi. Tuğla örgüden oluşan taş duvarlar fevkalade işçilikle bezenmişti. Selcuklu dönemi tuğla örgüsünü andırıyordu. Ancak çok daha süslü ve sanatkârca idi. Adeta Buhara'daki Samanoğlu Türbesini andırıyordu.

Lenkeran Arkeoloji-Etnoğrafya ve son dönemle ilgili Diyarşinaslık isimli bir müze gezdik. Son döneme ayrılmış salon Devlet Başkanının resmi görüşmelerine ayrılmıştı. Türkiye ile ilgili resim göremeyişimiz bizi üzdü. Dostça yazılmış bu anılarda açık sözlü olunmak yakışır.

Mürsel Hekimov hoca anlatıyor, bir kaynana ile gelinin arası açık ise konuşmuyorlarsa, evin erkeği onlardan yufka yapmasını ister. Yufka tek kişi ile açılmaz birisi hamurunu künt/künk yaparken diğerinin açması gerekir. Böylece gelin ve kaynana konuşmak zorunda kalır.

Azerbaycan'da Kök Tengri inancı ile ilgili olduğuna ihtimal verdiğimiz bir tespit yaptım. Kişi bir şeyin büyüklüğünden bahsediyorsa bilhassa kendisine aşan bir büyüklükten bahsederken, başını kaldırır ve yukarı bakar. Bunun anlamı senden büyük değilim, en büyük olan sensindir. En büyüğü, Tanrıyı yukarıda düşünmüş olmanın bir sonucudur. Deta, benlik duygusuna kapılmanın, Tanrı'nın gücüne ortak düşmemiş olmanın bir tezahürüdür.

Göy-mavi-gök ile inançlar Azerbaycan'ın manilerine yerleşmiştir. Bir manide;

"Analar yanar ağlar

Telini sanar ağlar

Döner göy güvercine

Yollara konar ağlar

Azerbaycan halk inançlarında "su dağıldı aydınlık olar", "su döküldü aydınlık olacak" diye bir inanç vardır. Anadolu'da su bardağı veya çay bardağı devrilse "eve yağ gelecek" denir.

Azerbaycan'da imam nikâhı olmayan kadının ve evliliğin yedinci gününde banyo yapıp paklanıp "yedisini dökme" işlemi yapılmamış kadının eli yemeğe vurulmaz. Böyle kadınların elinin bereketsiz olduğuna inanılır. Böyle kadınlar için "Murdar/pis" denir.

Türk Azerbaycan'da "karalısan, nerelisen" demez. Bu tür bir soru kimlik itibariyle coğrafyayı ön plâna almak olur. Bunun yerine "Hangi kohumlardansın, kimlerdensin" der. Bu kimlikte etnik milliyeti ön plâna alan bir zihniyetin tezahürüdür. Geçmişte Anadolu'da da bilhassa büyükler gençlere "kimlerdensin" diye sorardı.

Azerbaycan'da öğrendiğim güzel bir uygulama da selamla ilgili. Birisi ile aynı yerde on defa da karşılaşılsa selamlaşmanın lüzumuna ve önemine inanılıyor. Anadolu'da ilkin selam veren olmak, tanışılmayan kimseyi de selamlamak, selam alırken daha uzun bir selam tertibi kullanmış olmak önemsenir.

Türkün kişiliğini yansıtan bir tespit de dövüş anı ile ilgilidir. Ermeni bir Ermeni'nin dövüşüne rastlar ise "vur, vur, vur" der. Türk ise bir Türkün dövüşüne şahit olsa, "vurma, bağışla yazıktır, günahıtır" der. Ermeni'nin şuur altında zulmetme ve gaddarlık vardır. Türk yaptığı ile kendisini mutlak bir güce karşı sorumlu hisseder. Bağışlamasının mükafatına inanır.

Anadolu'da çocukken emsallerimizle kavga edeceğimiz zaman kendi muhitimizden uzaklaşmak isterdik. Zira büyüklerimiz bizi kavga hâlinde görünce rakibimizi değil bizi döverlerdi. Bu tür incelikler bizim kimliğimizin yapı unsurlarıdır.

Lenkeran'da H. Nihat Oral ve Lise Müdürü Hasan beyin refakatı ile bir yas çadırına gittik. Burada yaşlı aile taziyeleri evin önüne konulmuş çadırda kabul ediyorlar. Bu çadıra "yas çadırı" deniyor. İl yönetiminde "yas idaresi" var. Buradan yaşlı aile müracaat ederek çadır kiralayabiliyor. Yas çadıra ölüme müteakip yedi gün açık kalıyor. Ayrıca ölümün kırkı ve sene-i devri de bu çadırda yapılıyor. Bu çadırlarda çeşitli hayırlar işleniyor, nezir veriliyor. Çadırın konulduğu cadde trafiğe kapatılıyor. Buna "yol bağlama" ve böyle yola "bağlı yol" deniyor. Çadırda hocalar mikrofonda Kelam-ı Kadim okuyor. Mikrofonla okunan Kur'an'ı cemaat dinliyor. Ancak resim çekilmesine hocalar müsaade etmeyince biz çadırın dışını dahi resimleyemedik. Cenaze sahibi resim konusunda bizden özür dilerken; "Büyüklerin sözü kıızıldır(altındır)" diyordu.

Biz Mevlüt Süleymanlı'nın göç romanında, doğumun kolay olması için suyun bıçakla bağlandığımı duymuştuk. Kurt ağzı gibi insan ağzının bağlandığını Anadolu'dan biliyorduk. Azerbaycan'da da bu inancın olduğunu gördük. Türkiye'de görücü gidilince kız evinin ve imtihana gidilince öğretmenin ağzının bağlandığını biliyorduk. "Yol bağlaması"nı hoyrat ve bayatlardan manevi bağlama olarak biliyorduk. Bu defa Lenkeran ve Bakü'de bağın bu türünü

görmek imkânı bulduk. Azerbaycan Türklerinde "kapıyı bağlamak" kapıyı kilitlemek anlamındadır.

Azerbaycan'da Kars halk inançlarından hatırladığımız tespitlerimiz de oldu. Meselâ "Çöreği başından yukarı tut, nimettir. Kur'an'dan ileridir." Baştan yukarı tutmak yukarıyı layık bulmak bir azizleme şekli iken, en aziz olanın en yukarıda olduğu tasavvurunun bir sonucudur.

İlginç tabirlerden bazıları, "yığın ihtirası" sanırım bizdeki "toplum psikolojisi" karşılığı veya "Pulda (para) vefa olsaydı elden ele geçmezdi" gibi. Güzel şiirleri ile konuşmasını süsleyen Abbas Zöhrâfi okuduğu şiirlerde bu arada Sehriyar'da aynanın halk inançlarındaki yerini gösteren örnekler verdi: "Habersiz gelen misafir selden fenadır" veya "Dar göze azar olsun" (Hasetle bakanın gözüne ateş dolsun)

Halk bilimciler aramızda tartışırken, Arapların İslâm'dan evvel kitap ehli olmayışlarının dini folkloru bu derece savaş açmış olabilecekleri ve Türklerin Muhammedî olmadan evvel de semavî bir dinin mensubu oluşları onların dini folklor ile barışık olmalarına yol açtığı şeklinde sonuçlara götürdü bizi. Yaptığımız görüşmelerde bilhassa Efsaleddin Esker'in üzerinde durduğu "Millî Türk Folklorunun Kataloglaştırılması" konusu önemli idi. Bize göre bu işlemden evvel çalışmalara motif indeksi getirilmelidir.

Kara Nazarof hocanın bize göre çok önemli olan bir ifadesini yazımıza almak istiyoruz. K. Nazarof, kadim Türk efsaneleri münasebetiyle konuşurken "yabancı bilim adamları yaptıkları arkeolojik çalışmalarda olduğu gibi, altından Türk kültür unsurları, Türk mitolojik malzemesi çıkan sosyal-antropolojik malzemenin de siyasi-ideolojik amaçlarla üstünü örtüyor, yorumlarını çıkarlarına uygun yapıyorlar" diyordu. Bizim, teori, metot ve mitoloji konuları itibariyle anlatmaya çalıştığımız hususları özetliyordu.

Mehdi Babayev ile yaptığım "mistik söz hazinesi, manevi ahlak, manevi servet" bizim halk sufizmi tanımımız ile anlatmaya çalıştıklarımızı içeriyordu. "Geçmişine hor bakan geleceğine kör bakar" "sen dayan, sen sabret"

Türkiye'den, Başkurdistan'dan, Karakalpakistan'dan tanıdığımız Altaist, Teolog ve folklorist Güllü Yoloğlu'nu bu defa memleketinde dinlemek kısmet oldu. Yaptığı çalışmalar ve metodoloji üzerine konuştu.

Tespitini yaptığımız mistik muhtevalı ifadeler "Ben sizi inandırırım, yemin etmeden güven vermek için", "kırk-kırk = parça-parça) "Biri ölmezse biri dirilmez", "Çörek ağzını" tespit ettik. Anadolu'da kırsal kesimde olduğu gibi burada da bir çok kimse parasını yabancıların yanında çıkarmamaktadır. Bu uygulama malı, nazardan korumak para kesesinin bereketini kaçırmamak içindir. Bir davanın rayına oturduğunu anlatabilmek için "Su öz akarını tapıptı." Denilmektedir.

Yakup Mustafaoğlu Eliyev bu konular görüşülürken bir dördlük okudu;

"Araza közüm düşüp

Üstüne izim düşüp

Suyuna kulak asın

Sesisne sözüm düşüp" bu kıta tabiat güçleri ile insanda varlığı bilinen kuvvenin aynı zeminde düşünülmesi zihniyetinin mistik örneğidir.

Behlül Abdulla muellim balığın kafasından bir kemik çıkardı hacı andıran bu kemik hafif içe doğru kavisli idi. Bu kemiği hamile hanımın başından sırtına doğru atmak suretiyle doğacak bebeğin cinsiyetinin tayin edilebileceğine inanılıyor. Çukur tarafın yukarı doğru gelmesi bebeğin kız olacağı şeklinde yorumlanıyor.

Bereket-rızık ve hamd muhtevalı bazı tespitlerimiz oldu. Bir anlatıma göre; Hz. Ali bir gün yol arkadaşlarından ayrı düşer ve fakara bir çobana misafir olur. Çoban misafirine ikram için mevcut kuru ekmeğinin yanına yegane katığı olan deve sütünü koyar ve Hz. Ali ile karşılıklı yemek için otururlar. Çobanın yanında hemen kavrayıp alabileceği gibi sopası hazır haldedir. Hz. Ali'de Zülfikâr'ını kınından çıkarmış O da onu hazır hâle getirmiştir. Arkadaşları Hz. Ali'yi arayıp bulunca neden kılıcının çekik olduğunu sorarlar. Hz. Ali "ev sahibi ikramları için mahcubiyetinin açıklasa idi. Kılıcımı kullanacaktım"der. Çobana neden sopan kullanmaya hazır halde idi, sorarlar. O da verdiği cevapta "Misafir ikramımı beyenmese idi kullanacaktım" der.

Adamın birisi çok fakirken çok zengin olur. O derece zengin olur ki eşi ve kendisi sınırsız zenginlikten rahatsız olurlar. İstemelerine rağmen zenginleşmeyi durduramaz. Ulu bir kişiye zenginleşmelerinin durması için akıl almak için başvururlar. Ulu kişi bu zata ayakta yemek yemelerini önerir. Zenginlikten bıkan kimse bu fikri ailesine götürür. Ancak zenginleşmeye devam ederler. Bu zat ulu kişiye tekrar gider ve hala zenginleşmeye devam ettiklerini söyler. Bunun üzerine ulu kişi o zata "sen git evindeki gelinine şükret. O evdeki herkese birer torba-peçete dikti. Ayakta yiyorsunuz ama yere ekmek dökülmüyor"der. Bu bilgileri Eli H. Şamil'den aldım.

Azerbaycan'da beni heyecanlandıran bir husus da ters motifi oldu. Biz Türk halk inançlarında ters motifini bir kaç defa irdemiştik. Efseladdin Esker Türk halk biliminde ters motifini incelemiş ve bir de makale yazmıştır. Onun ifadesine göre al karısı kendisine söylenilenin tersini yapar. Meselâ ona git denilince gelir, gel denirse de gidermiş. Efseladdin'in Azerbaycan Bektaşileri de denilebilen Çelebilere dair de çalışmaları olmuştur.

Yanılmıyorsam, Alkarısı ve Karakura her ikisi de kara iye olmakla birlikte fonksiyonları itibari ile farklıdır. Al arvadı, Sarı, Kara ve Al olabilmektedir. Al arvadı lohusa kadını basabilirken, kırkı çıkmamış ana ve balası ile elleşirken, mekanı su kenarları iken, karakura, kadın, erkek çoluk çocuk herkesi basar ve daha ziyade cünüp ve besmelesiz insanları basar. Alkarısının da Karakuranın da basma özellikleri vardır.

Azerbaycan'da çok "fikirleştik" çok "dertleştik" çok "eyleştik" çok şey "öğreştik" "Sabahızhayra" veya "Akşamiz hayra" diyene, "her vaktiz hayır" denmektedir. Türk mistizminde , yapılan hayırlı temenniye artırarak yansıtmak vardır.

Prof. Dr. N. Kara Mustafaoğlu (Çağdaş Azerbaycan Aşık Senedi, Çağdaş Azerbaycan gençler ve çocuk Edebiyatı), Aşığın sazı ve sözü-1980-Bakü, Azerbaycan Aşık sanatı 1984 Bakü, Azerbaycan çocuk Edebiyatı 1984 Bakü, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı 1986, Karacaoğlan "Ömüroğlu ile" Bakü 1989, isimli eserlerin sahibi ve halen Amerika'daki yerliler arasında Türk soylu kabileler konusunda çalışıyor. Yüzü ağ, ismi kuvvet anlamında kara hocadan yaptığımız bir tespiti aktaralım. "Ademi adem eden paradır, parasız adamın yüzü karadır"

M. Kara Mustafaoğlu, bizim ısrarla üzerinde durduğumuz; Türk Ata Türk adının sahneye ilk çıkışı ve mahiyeti ile Türk Mitolojisi konusunda bize yeni ufuklar açan bir açıklama yaptı. Ermenistan'da yayınlanmış Urartı kitabelerini deşifre eden Krigoryan'a ait bir esere göre, Urartı duvar yazıtlarında Türk adı, Tanrı karşılığında kullanılmaktadır.

Su kültü muhtevalı Kürdoğlu Hüseyineli'ye ait şiiri Kemale Muhyettinkızı isimli ses ve saz ustamız adepte ederek yorumladı. Bu uzun şiir Lenkeran için yazılmış başarılı bir güzelleme idi.

"Bu dağların bu denizin eşkina

Tarih olmuş her bir izin eşkina

Elin günün sazın sözün eşkina

Kürtoğlu tek yana yana gelmişem

Saz götürüp Lenkeran'a gelmişem"

Türk halk mistitizmi ile ilgilenmeye başladıktan sonra, "Türklerde görülmekte olan ile Türk'te olan, Türklük'te görülebilen, Türklükte görülmesi gereken aynı şey değildir" denilebilir. Sadece "Araya karı çalı gibi girme"de olduğu gibi, araya kara çalı da sokmuşuz. Türk mitolojisinin, Türk etimolojisi olmadan incelenemeyeceğini her vesilede gördük. Bir Azerbaycan deyişine göre "kapı tabanında (eşiğinde) karamatlık elameti vardır.= kapının eşiğinde oturmak uğursuzluk getirir" Karaçalı'daki kara kelimesi ile Karamatlık kelimesindeki kara kelimesi eşanlamda ve Kara iye karşılığıdır.

Eli Hüseyinoğlu Sahin'in çok yakın dostluğunu gördük. Özellikle evinde misafir olduğumuz gece, bize Borcalı Türk halk kültüründen aktarmalar yaptı. Alanımıza giren bir çok tespiti esirgmeden bize verdi. İştahlı olmakla ilgili bir Azerbaycan esprisine göre "Bir molla yedi canuşla (birlikte) yiyer (yer) bir seyid (ise) yedi molla (kadar) ile yiyer.

Anadolu'da gelinin ailenin büyüklerinin yanında sesini duyurmasının doğru olmadığı inancı vardır. Buna "ses etmeme", "ses tutma", "ses saklama", "ses sakınma" denir. Azerbaycan'da "ses salmak, almak günahtır" denilmektedir. Gelinin ailenin erkeklerinin ismini söylememsi ise, "adını çekmemek" olarak kullanılıyor.

Dikkatimizi çeken bir tabir de "Yılan çalması = yılan sokması" oldu. "Yılan sançtı" denir. Anadolu'da; hırsızlık ve kapı çalmanın yanısıra "kına çalmak" "kara çalmak" tabirleri vardır. Yılan'ın çalması bize ilginç geldi. Sanırım biz halk inançlarımızı Karadüzen inceliyoruz.

Anadolu'da insanlara konulan isimlerle gaip alemine bazı mesajlar verilir, Yeter (çocuk istemiyoruz) Kız Tamam (kız çocuğu istemiyoruz) Dursun, Yaşar (ölmesin, çocuğumuz yaşasın) anlamında isimler konulur. Büyü, Azerbaycan'da bu uygulamanın çok hoş bir ismi vardır. Bu uygulamaya "Söz Efsunu" deniliyor.

Öyle zannediyorum ki Türk halk kültürünün kültür kodlarını "millî olanlar" ve "milletlerarası olanlar tarzında tasnif etmek zorundayız. Bu uygulamayı çağdaş batı ülkeleri

nasıl yapmışlar, incelemek gerekir. Bu yapılır ise, Türk milletinin kültür akrabalarının çıkarılması ve kültür paftalarımızdan hareketle Türk kültür haritamızı yapabileceğiz.

Halk inançları konusunda, Hocam D. Yıldırım'ın Türkiye şartlarında geliştirdiği sıralamayı esas olarak, G. Mehmet Ava'dan derlediğimiz bilgilerden önce Karamanlılara geçelim.

Azerbaycan'da Karamanlar veya Karamanlılar diye bilinen bir İslâmcı kesim var. Yeteri kadar inceleme imkânı bulamamış olmakla beraber Hacı Bektaş Veli Türk Kültür Araştırma Merkezinin, "Ahmet Yesevi'den Hacı Bektaş'a Türk Hümanizminin Kaynakları" projesi itibarıyla yararlı olur düşüncesiyle Prof. Dr. Kamil Nerimanoğlu Veliyev'den alabildiği notları aktarmak istiyorum.

Azerbaycan'da Rus Misyonerliğinin para ve silâh baskısı ile din değişimi sağladığı bir kesim var. Ayrıca "Kılıç Müslüman"ı tabir edilen İslâm'a girişi İslâm'ın baskısı ile olan bir kesim var. Bunlar sade İslâm'dan ziyade özel tarikat yaşamı sürdüren bir kesim var. Bunların ibadetleri "pir etrafında fırlanmak" olarak biliniyor. Bu ibadet şekli semah olabilir. Bir çok köylerinde mescit yoktur. Pir vardır. İbadet yapılması ve dini akaidin belirlenmesinde Pir müessirdir.

Bunların en yoğun oldukları bölge Cebrail'dir. Cebrail, Aras sahilinde, Hudafer Kapısı'nın yanında oldukça büyük bir kasabadır. Celebiler de denilen bu topluluktan Cebrail ve çevresinde yaklaşık 20.000 civarında bir nüfusu vardır. Bu yörenin toplam nüfusu 70-80.000 kadardır. Bu yöre şimdi tamamen Ermenilerin elindedir. Celebilerin bu merkezi Türkistan ve Türkiye'den gelen Karamanlar'ın kutsal ocağıdır. Halkı Müslüman-Alevidir. Akkoyunlardandırlar. Bunların torunlarından birisi olan Hacı Kasım Çelebi Baba'yı ve eşi Fatma Ana'yı halkı kutsallaştırmıştır. Halkın bunlarla anlattıkları efsaneler ve halk arasında yaşayan inanca göre Meral gibi yabanî hayvanlar Ocak'ın sağına kadar gelir Pir'e sokulmuş. Pir'in etrafında Pir'in hikmeti ile canlı âlem, bitki, insan, alemi sulh içinde yaşarlarmış. Bu ocak şifa ocağı olup buraya gelen hastalar şifa bulurlar ve dertli gelenler dertsiz ayrılırlar. Buraya zincire vurulu gelen hastalar tedavi olurlar ve güle oynaya giderler. Hacı Karaman diye bilinen, ağaç bir kütüktür. Bu kütük bir kabrin üzerindedir. Etrafında siyah taşlar vardır. Bu taşlar 7-8 metrelik bir hisar oluştururlar. Bu mıntıkadan geçen atlı veya piyade herkes bu makamın etrafında 3 defa dolaşırlar. Burası çeşitli dilekler için ziyaret edilir. Çocuğu olmayanlar, erkek çocuğu olmayanlar, çocuğu yaşamayanlar, sıla yolu bekleyenler, ticari ve zirai işleri yolunda gitmeyenler, sevdalık çekenler buraya adak adarlar. Oraya mih çakar ve mum yandırır. "Mih çahmak" ve "mum yandırmak" bir adak şeklidir. Oradan tutya "toprak" alırlar. Bu "kutsal toprak"tır. Bu topraktan bir çimdik(tutam) yerler. Arzusunu, dileğini söyleyen ziyaretçi adağı "nezir"i makama bırakır. Daha sonra niyet sahibi ziyaretçi şahıs, Hacı Karaman neslinin kutsal adamlarının kabirlerini ziyaret ederler. Bu neviden kutsal 10-15 kadar kabir vardır. Ziyaretçi ziyaret ettiği her kabir taşını öper ve başını taşa koyar daha sonra Hacı Kasım Çelebi Baba'nın torunun torunu olan Ali'nin kabrini ziyaret eder. Ali'nin içtiği sudan artan, artığı bütün köy içmek için yarıyordu.

Simdi aynı aileden Kasım Çelebi, Aliyan Nağı Çelebi, Aliyan Tağı, Müstakim ve onların evlatları inanç ve geleneği sürdürüyor. Bunlar Ali'nin kızkardeşinin (bacısının) çocuklarıdır. Ali amcasının kızı sure ile evlenmiş, çocukları olmayınca ayrılmıştır.

Hacı Kasım Çelebi Baba'nın Ali'nin kızkardeşinin çocukları tarafından sürdürülen bu inanç geleneğine mensup ve taraftar olanlara "Çelebiler" denilmektedir. Bu tanıma Prof. Dr.

M.A. Kaşgarlığının ilgili çalışması ve Bektaşiliğin iç bölünmesi itibariyle aldığı isimler itibariyle aşınayız.

Çelebilğin tanımına dair bilgi alırken onun Şiiliğin kısmen dışında ancak Şiiliğin varyantı olduğu şeklinde malumatlar edindik. Çelebilerin çok ihtişamlı Nevruz geçirdiklerini Nevruz münasebeti ile "şahlık" kurduklarını, bunun üç gün sürdüğünü, 3 gün zarfında köyü şahlık idare ettiğini öğrendik.

Çelebilik bir statüdür ve çelebilik babadan oğula geçer. Bir babanın bir kaç erkek çocuğu olursa bunların hepsi çelebidir. Çelebi, (Allah'ın tecelli ettiği insan) veya Allah'ın nuru konmuş insan demektir. Çelebinin kız evlâdı da Çelebi'dir. Ali Çelebi'nin hanımı Şura da Çelebi idi

Ali Çelebi aynı zamanda müzisyendi. Çelebiler müziği çok sever ve ustaca icra ederler. Semah merakları vardır. (İyi semah yaparlar) Mart aylarındaki semahları daha ziyade cemaat ile yapılıır.

Serik, Havuzlu, Dok, Dumas gibi köyler Çelebi Türkmenlerin etkisinde olan köylerdir. Çelebilerin Azeri Türkleri arasında prestijleri daha ziyade Sünnî inançlılar arasındadır. Sünnîlerden daha fazla saygı ve itibar görürler. Yöredeki efendiler köyünde itibarları kısmen sınırlıdır. Zira bu köyde "Sünnî Ocağı" vardır.

K.N. Veliyev'e göre, Çelebilerin Anadolu Bektaşiliğinin bir kolu olan Çelebilerle ilgisi vardır. Çelebilerin Azerbaycan'daki diğer adları Alevilerdir. Bunlarda; "taş öpmek", "mum yandırmak", "çaput bağlamak" çok yaygındır. Bunlar, Ali Allahilere karşıdırlar. Bunlar Ali Allahileri dinsiz kabul ederler.

Çelebiler'in Kubatlı ve Zengilan'da itibar ve taraftarları var. Çelebi'nin kız evlâdı da Çelebidir. Çelebiler kızlarını Sünnî inançlı Müslümanlara pek vermezler. Çelebiler de onlardan pek kız alarak evlilik yapmazlar. Çelebiler'in Sünnîlere ve Şiilere yaklaşımları farklı değildir, aynıdır. Çelebiler dini akitlerinin hepsini yaparlar. Namaz kılar ve oruç tutarlar. Teseddürleri pek yoktur. Yaşmak vururlar. (Yaşmaklanırlar, yaşmak bağlarlar) Yarı göçebe bir toplumdurlar.

Çelebiler de "Kara Cemaat", "Kara Budun" gibi tabirler, Sünnî veya Şii olan kadını tanımlamak için kullanılır. Çelebi aile hayatına Çelebi olmayan bir gelin, bir fert girmiş ise, bu şekilde tanıtılır. Çelebilerde önemli olan belirleyici rolü oynayan atadır. Bir Çelebi bayan Çelebi olmayan bir erkek ile evlenir ise Çelebilik özelliğini yeni nesillere aktaramaz. Azerbaycan'ın Çelebi Türklerinde bu özellik, Irak'ın Kekai ve Navullı Türkmenlerini hatırlatıyor. Kara Çadır, Kara Budur, Dedem Korkut mekanın cennet olsun. Buradaki anlamı ile kara iyeye çağırım yapıyor.

Çelebiler'de toplum içerisinde otoriteyi temsil eden unvan "Baba"dır. En yaşlı Baba, en itibarlı olandır. Çelebiler'de alkollü içki içilmez, içen kimse cezalandırılır. Dini kurallara uymayan Çelebi'ye verilen ceza toplumun nazarında itibarını, saygınlığını yitirmiş olmasıdır. Çelebiler'de Baba'nın gelirini "Nezir ve Niyaz" temin eder. Baba çalışmaz. Baba çok mal da yapmaz. Zengin de olmaz. Çok mal ve zenginlik "Benlik Duygusu"nu azdırır. Övünmeye yol açar. Beylik duygusunun aşırısı haramdır. Mülkün sahibi Allah'tır. Benlik-Beylik şirke götürür.

Çelebi Babasının görevleri, erkek çocuklarının sünnetine, çocuklara ad konulmasında, gençlerin imam nikahlarında halkın ihtilaflarının çözümünde bulunmaktır. Baba, kanın kesilmesinde (kan davasının önlenip barışın sağlanılmasında) "Krş.M. Tezcan, Kab Davası, Ankara 1981" felaketi önler, şifa dağıtır ve nasihat yapar. Neziri bölmek, yardımı dağıtmak, sözünün dinlenilmesi gibi yetkileri vardır.

Çelebiler almak isterlerse, Sünnî ve Şii aileler Çelebilere memnuniyetle kız verirler. Hacı Karamanları, Ermeniler de ziyaret eder ve ihtiram gösterirler.

Yazımızın bu bölümü masamızı onurlandıran Sarı Aşık (Aşık Abdullah)dan iki dörtlülle kapatalım.

"Aşık Karamanlı'dır

Üzün Karamanlı'dır

Yahşinin Tanasından

Yine kar amanlıdır

Ben Aşık tersine goy

Ter teni Tesine goy

Yahşinin gıblesine

Aşığının tersine koy."

Bakü'nün ve Lenkeran'ın dışına çıkıp Azerbaycan Türk Halk Sufizmine dair alan çalışması da yapmaya çalıştık. Bunları da aksettirmeye çalışacağız.

Azerbaycan'da yeriklemeye başlayan annenin canının çektiği yiyeceği muhakkak temin edip onun yemesini sağlamak gerekir. Bunu yapan çok sevap kazanır. Yapmayan günaha girer. Yerikleyen annenin bu arzusu yerine getirilmez ise, çocuğun anne karnında zayıflayıp hasta olacağına inanılır. Yeriklemedeki farklılığını annelerin organizma farklılığı tayin eder.

Rüyasında balık ve elma görenin kız çocuğu olur. Bu tür rüyalar şahsa göre değişebilir. Çok çocuk yapmış anneler, sınavarak kendileri ile ilgili deneyimlerini söylerler. Hamile hanımın canı tatlı, şirin yiyecekler ister ise oğlunun, tuzlu şeyleri yemek çeker ise, kızının olacağına inanılır.

Bebeği nazardan korumak için en fazla başvurulan tedbir "nazar Taşı"dır. Nazar taşının bebeği nazardan koruduğuna inanılır. Çocuk doğumun onuncu gününde onun "on günlüğü" dökülür. Çimdirilerek dökülen on günlükten sonra "yarı kırk"ı ve "kırkı" dökülür. Bu süre zarfında çocuğun ve annenin yanında yabancı kimse ve çiğ et getirilmez. Aksi hâlde anne ve çocuk korkabilir ve geceleyin kâbuslu rüya görebilirler.

Çocukların isimlerini büyükleri koyarlar. Ad verme merasimle olur. Buna "ad günü" veya "ad verme günü" denilir. Doğum günü yapılmaz. Çocuğa kırkı çıkıncaya kadar ad konulur. Ad, çok kere doğumu ile ilgili olaya göre konulur. Meselâ, Ramazan ayında dünyaya

gelen çocuğa Ramazan veya Oruç adının konulması gibi. Bir çocuğa iki ad konulmasının günah olduğuna inanılır. Zira Peygamberimizin bir ismi vardır.

Ad günü yapılması, doğum günü yapılmaması Dede Korkut esas alınır ise, Türk kültürüne daha uygun görünüyor. Ancak tek isim konulmasının sünnet olduğu fikri pek sağlıklı değil. Zira Azerbaycan'da tek isimli kimse pek azdır.

Ad gününde pilav demlenir. Pilav demlenirken niyet edilir. Meselâ; "Ben bu pilavı, çocuğuma ad koyma münasebeti ile demliyorum. Allah kabul etsin, rızkını bol etsin" denir. Ayrıca Bozbaş, köfte, dolma, (yaprak, kelem patlıcan, biber, soğan, patates, domates dolmaları) yapılır. Doğga (Yoğurttan yapılan pirinç katılarak hazırlanan bir tür cacık yemeği) hazırlanır. Meyve suyu, ayran, şurup, şıra yapılır) Tatlılardan; patates, baklava, şekerpare, Azerbaycan bükmeleleri, çeşitli kekler yapılır. Çorba kesinlikle misafire ikram edilmez, ayıptır. İkram sıralamasında önce soğuk, sonra sıcaklar ve daha sonra tatlılar vardır.

Azerbaycan'da "ana saç" bebek bir yıl olmadan kesilmez. Anne hamileliği süresinde kendi saçını da kesmez. Hamile annenin kendi saçını kesmesi halinde çocuğun da ömründen kesildiğine inanılır. Bebeği traş eden kimseye hediye alınır. "İlk traş münasebeti niyetine hane halkına yemek verilir. "Ana saç" çöpe veya ayak altına atılmaz. Saçını olur olmaz yere atan annenin elinin ayağının dolaşacağına inanılır.

Çocuk ilk defa ayaklarına basıp "day durmak"ı başardığı zaman ilk defa emeklediği (emeklediği) zaman, bazı ailelerce ufak kutlamalar yapılır. Bunlar daha ziyade aile içinde olur.

Azerbaycan Türklerinde ilk defa diş çıktığı zaman özel bir yiyecek hazırlanır. Bunun; buğday, soğan ve ceviz doğranır ve pişirilir. Hazırlanan bu karışım yedi eve dağıtılır. Amaç dişin rahat çıkmasını sağlamaktadır. Bu yiyecek hazırlanırken ve komşulara dağıtılırken "Allah'ım bu benim çocuğumun dişinin kolay çıkması niyetine yaptığım bir ikramdır. Hayırımı kabul et."der. İnanca göre dişin ilk çıkışı çok zordur. Bir anne çocuğunun ilk diş çıkarırken ne kadar zorluk çektiğini bilse dayanamaz, kendinden geçer. Yapılan bu uygulamaya "diş hedi" denir. Anadolu Türklerinde diş hediği haşlanmış buğday ve mısıra fındık karıştırılarak yapılır. Bütün bu uygulamalar kansız kurban ve saçdır, sadakanın bir türüdürler. Hediğin etimolojik tahlilinde hediye ile ilişkisi olabilir mi? Zira Fadimeye Fattık denildiğini biliyoruz. Hediye hedik şeklini almış olabilir.

Azerbaycan'da çocuk sünnet edileceği zaman ufak bir toy yapılır. Bu toy lokantada veya evde yapılır ve "sünnet toyu" olarak bilinir.

Çocuğu olmayan kadınlar çocuklarının olması için bellerini çektirirler. Hocaya giderler. "Fala inanma ve faldan da geri kalma" diye bir inanç vardır. Türbelere gidilir. Adakta bulunulur, "benim çocuğum olur ise şunu yapacağım" denir. "Ziyaret yerlerine" ve "murat yerlerine" gidilir. Meselâ "bana evlat payı ver, evladım olur ise Kurban keseceğim" denir.

Dilek Allah'tan yapılır. Murat-ziyaret evi, her türlü murat için ziyaret edilen makamdır. Bunlardan birisi Beşparmak'tır. Burası beşparmak şeklinde bir dağdır. Bu dağdaki tepeler beş kardeşi simgelemektedir. Onları köylerinden zalim bir yönetici kovmuştur. İnanca göre bunlardan birisi denize yerleşmiştir. Bunun makamı denizin kıyısındadır. Diğerleri dağa yerleşmiştir. Bunlara "Pir"denir. Korkan kimseler korku duası için "Korku Pirine", Nazar

duası için "Nazar Pirine", Kırklı kadının kırk basmasından kurtulabilmesi için Kırklı Pir'ine gidilir.

Dua eden insan evlat dileğini dile getirirken "pay" istemesi ilginçtir. Adeta paylaştıran bir güce sığınma vardır. Takdiri elinde tutan bu güç paylaştırmaktadır. Bir kaç kardeşin ulu kişi olarak aynı çevrede bulunmaları ve efsanelerin birbirine karışmış olması Erzurum ve Isparta yöresinde yatırlarda da görülmektedir. Halkın ulu bildiği kişilerin keramet alanlarını, Uluğ Türkistan'ın hemen hemen her kesiminde tasnif etmiştir. Bu inanç Muhammediyatının evvel Türkler arasında görülürken, Caferi inançlı Türklerde de 12 imamın beherine bir veya bir kaç şifa ve keramet hikmeti yüklenilmiştir. Bu tespit halk inançlarındaki sürekliliği göstermesi itibariyle önemlidir. Anadolu'daki "Beşkardeşler" şeklinde geçen yatırların Azerbaycan'da Beşparmak şeklinde geçmesi Caferi dini folkloru ile ilgili olabilir. Caferî Türklerde beşparmak Aba-i Ali'yi simgelemektedir. Ulu sayılan mezarlardaki beş parmağı açık el, Hz. Hamza'nın kolunu simgelemektedir. Bu amblemin bulunduğu mezarlar imamzade veya seyit kabirleri olarak bilinir.

Azerbaycan halk inançlarında yaşamayan çocukların yaşamayıp sebepleri hep "kırk"a bağlanır. Kırk çok önemsenir. Doktorların dahi kırka itibar ettikleri inancı vardır. Yaşamayan çocuklar için 9 veya 18 yıl üst üste gidilen yatırlara kurban kesilir. Bu sürenin uzayıp kısalması niyetli kişinin niyetine bağlıdır. Adak kurbanın eti adak sahibi tarafından yenilmez. Konu komşuya ikram edilir. Ziyaret edilip nezir adanılan yatırın ismi doğacak çocuğa verilir. Bu arada artık çocuk istemeyen aileler son çocuklarına koydukları isimlerle çocuk verene adeta mesaj gönderirler. Böyle hallerde çocuklara; Yeter, Besti, Songül gibi isimler konulur. Bu uygulama Nahcivan, Irak ve Anadolu'da çok yaygındır.

Kısmetin açılmasını isteyen kızlar bu işin erbabı olanlara "Baht açtırmak" için giderler. Falcı veya cinci niyetliden 7 ayrı ayrı şey ister. Bu arada adayın saçından bir kıl ve çorabı da isteyebilir. Kızlar kısmetlerinin açılması için; bulak başlarında, su kaynaklarının başında niyet ve dua ederler. Niyetli "akar suya niyet ediyorum, akar sular akıp bitmeden niyetim çıksın. Kötü günlerim ve kötülerin kötülükleri akıp gitsin" denir. Nitekim kötü rüya gören kimse rüyasını akar suya anlatır ise, muhtemel kötüler izale olup akıp gideceğine inanılır. Bu inanç Anadolu'da vardır.

Azerbaycan'da gelin oğlanın evinin eşiğinden girmeden evvel kurban kesilir. Gelinin ayağının altına eşiğin dışına gelinin basıp kırarak geçmesi için tabak konulur. Tabak türünden bir şeyin kırılması "kademler yüngül olur=ayağı hayırlı olur, kötülükler arkada kalır, eşikten içeri giremez" inancı vardır. Geline damın üstünden erkek papağı atılır. Bu kapağı kaçırın sembolik olarak gelini ve damadı kaçırmış olur. Kaçırılan papah damada (beye) verilir ve beyden hediye alınır. Gelinin beli kırmızı bir iple bağlanır. Gelinin eli şerbete batırılır. Bu hali ile el açık vaziyette yeni evinin kapısına bastırılır. Gelinin ayağına kurban keserek kan akıtmak, ses çıkarmak suretiyle kara iyeleri savmak, gelinin elini bala batırarak yeni evin eşiğine sürmesini sağlamak, geline kırmızı bekaret kemeri bağlamak Anadolu Türklerinde de vardır.

Azerbaycan Türklerinde evvelce belirtildiği gibi "ses saklama", "ses salmama" inancı vardır. Gelin yeni evinin büyüklerinin yanında bir süre konuşmaz, konuşmak için hediye alır. Ayrıca erkekler kadınlara kadınlar erkeklere aile içerisinde isimleri ile hitap etmez "evdeki" derler. Ses sakınma veya saklamadaki inanç inceliği, muhtemelen görünmeyenlerin zararından korunmak içindir.

Azerbaycan'da iki erkek kardeşten ölenin eşini diğer erkek kardeşin eş olarak almadığını, Sovvet dönemindeki sosyal tedbirlerin bu uygulamaya mani olduğunu belirtmiştik. Ancak "Kuda" uygulaması vardır. Kuda yoluyla evlenmede taraflar birbirlerinin kız kardeşleri ile evlenir. Kuda kelimesinin mutlaka etimolojik tahlili yapılmıştır. Huda/Kuda ile ilgili olabilir. Azerbaycan'da kız kaçırma yoluyla evlilik vardır. Ayrıca ere verilecek kıza kendi kanaati de sorulur. Çoğunluk kızlar 18 yaşında erkekler 20-25 yaşlarında evlenir. Yeni gelin ilkin muhakkak baba evine getirilir. Daha sonra damadın var ise evine götürülür. Azeri Türklerinde tek evlilik vardır. Kırsal kesimde çocuk sahibi 4-6 iken, şehir merkezlerinde bu sayı ikiye düşer.

Azerbaycan'da Nevruz/yenigün'de Yasin-i Serif okutulur. Meftaların kabirleri ziyaret edilir. Camiler ziyaret edilir. Pilav demlenir ve diğer yemekler yapılır. Camide evdeki insan sayısı kadar mum yakılır. Mum evde yakılmaz, ölü içinde mum yakılmaz. Mum yakılmakla o şahsın ömrünün uzaması temenni edilmiş olur.

Ziyaretlerde ip bağlanır. Birinci kersinde ip bağlanarak, "Niyetimi ver, yine gelip vadimi tutacağım"denir. Niyeti olan kimse ikinci defa gelip vaat ettiği adağını yapar. Dilek ilkin Allah'tan talep edilip sonra ziyareti yapılan zattan yapılır. Ziyaretlerde ip üç defa düğümlenir. Taş yapıştırılan ziyaretlerde vardır. Anadolu'da bazı çevrelerde şartlı adak Allah'la pazarlık anlamına geleceği için uygun bulunmaz. Oruç ve Türbe ziyareti adak olabilir.

Azerbaycan'da ölmüş birisinin rüyasında kendisini çağırdığını gören ve ölmüş olan zatla beraber rüyada bir yerlere giden kimsenin öleceğine inanılır. Bu inanç Anadolu halk inançlarında da vardır. Azerbaycan'da İhsan'ı ölü evinin sahibi verir. İhsan ölçü için verilir. Ölünün kırkına kadar her cuma akşamı, umum akrabaya, başsağlığına gelenlere, Kelam-ı kadim okuyan hocaya, mezarı kazanlara ihsan verilir. İhsan yemeği olarak sadece bozboş verilir. Ölünün kırkı çıktığı gün hayrına pilav demlenir. Cenaze evinde Anadolu'dan farklı olarak ocak yakılır.

Azerbaycan'a defin için kabristan'a gidilen yoldan değil başka yoldan geri dönülür. "Bu yol artık iyi yol değildir" inancı vardır. Son yolculuğuna çıkmış kimsenin ruhu rahat bırakılmalıdır. İnsanların ölünce gidecekleri iki menzilleri vardır. Bunlar cennet ve cehennemdir. Kimin nereye gideceğini sadece Allah bilir. Cenazede siyah giyilir. Cenazede saç yanmak, yüze toprak atmak, yüzü tırmalamak, elbiseleri ters giymek adet ve inançları vardır.

Yas bazen bir gün veya cumaya kadar sürer. Ancak aile 40 gün yaşlıdır. 52. Günü et kemikten ayrılır. Yas evi sene-i devriye yapmadan düğün yapmaz.

Azerbaycan'da Türkler de Hıristiyan ailelerden kız alınır ancak kız verilmez. Kız alınınca imam nikahı yapılacağı için gelin İslâmiyet'e girmiş olur. Çocuklar babanın kanını taşıdığı için müslümandırlar, çok sevaptır. İtiraz eden gayri müslüm geline "kapı açık kıyım, geldiğin gibi gidebilirsin" denilir. İmam nikahı yapılırken adaylar gelinin karşısına çıkabilecekleri gibi vekalet de verebilirler.

Diğer Hususlar;

Azerbaycan seyahatimiz münasebetiyle, Bakü'de E. Elçibey'i ziyaret etme imkânı bulduk. Sağ olsunlar yaklaşık 4 saat kadar vakit ayırdılar. Kamil Veliyev ile birlikte bizi

misafir ettikleri evden uğurlarken şafak sökmek üzere idi. Görüşmemiz çalışma odasında olmuştu. Odanın duvarlarından biri sadece kitaplarından birine hasredilmişti. Hizmetindeki personelden bir kısmını Keleki'den hatırlıyorum. Bu arada Dostum Cengiz'in tutuklanmış olduğunu üzülenek öğrendim.

Sayın Elçibey ile görüşmemizin konusu, daha ziyade benim kendisi ile tartışmak istediğim konular teşkil etti. Bunların başında da Caferi Türkleri geliyordu. Bu konuda ne düşündüklerini öğrenmem onayını almam tartışıp ufkumu genişletmem gerekiyordu. Zira benim "Vata-İran-Turan Hattı ve Caferi Türklerinde Halk İnançları" isimli derlemem fevkalade yankı yapmıştı. Bir çok genç bu yayının yazarı ile tanışmak için benimle temas kurdu. Bir çok yerde de tartışılırken bu çalışmam referans oluyordu. Bu arada işin polemiginde olanlara da rastladım. Hal bu olunca bu derece hassas konuda, konunun bir çok bakımdan selahiyetlisi olan sayın Elcibey'le bu konuyu konuşmalıyım. Ben bu yazımı baskıya vermeden, konu ile ilgili olan yirmi kadar otoritenin kapısını çalmış maalesef sadece ikisi ile görüşürken az çok konuya girebilmişim. "Ha Hasana ha sana" gibi bir şey di bu. Esasen ben sayın Elçibey ile eylül-ekim aylarında Keleki'de görüşmeyi düşlemiş; imkanların na-müsait olduğunu duyunca vazgeçmişim. Bakü'de bu imkânı sağlayan K. Veliyev hocama minnetlerimi cattırırken, bana Bakü'de rahat hareket imkânı sağlayan müdahalesiz günler için resmi ilgililere de şükranlarımı bildirmek isterim.

Sayın Elcibey'i çok dinlenmiş, çok sakin, meselelerin içerisinde gelişmeleri kontrolüne alabilmiş sabırlı, hazımlı, toleranslı, azimli gördüm. Her zaman olduğu gibi büyük düşünüyor ve uzağı görüyordu. İsa Kamber'in ifade ettiği gibi Alparslan Türkeş'ten sonra Türk Dünyası lidersiz kalmıştı. Azerbaycan Milliyetçilerinin Türk Dünyasına lider adayları Ebulfeyz Elçibey'di.

E. Elçibey ile tartışmaya açtığım Caferi Türkler konusu ile; İran gezisinden sonra gördüğüm tabloyu ve bu tablonun bana düşündürdüklerini görüşmek istiyorum. İran'da rejimin Caferi İslâmın iktidar oluşu olduğunu, İslâmiyet'in Caferilik kimliği ile yönetim yaptığını anlatırken; insanların istedikleri inancı seçmelerinin ve istedikleri yönetimi kabul etmelerinin bizim Türkçülüğümüze mugayyır olmaması gerektiğini belirtiyordum. Bir zamanlar Azerbaycan'ın Komünist olmasının veya Türkiye'nin böyle olmamasının Türklükten çıkarmadığını, Karaimlerin Musevi ve Gagavuzların da İsevi olmalarının onları Türklükten soyutlamadığını belirtiyordum. İran Türklüğünün bağımsızlığının kazanması ve İslâmî bir devlet olarak doğması halinde onu Türklük dışında tutmanın mantığı ve haklılığı olmadığını açıklıyorum.

Bana göre, Türk Dünyasının devletlerini laik demokratik görmek arzusu, laik demokratik olmayan yeni Türk devletlerini dışlamamız hakkını bize vermez. İran'daki iktidar ideolojisini Fars'lar seçip belirleyip bizim soydaşlarımıza zorla kabul ettirmemişti. Bizim soydaşlarımızın tercihi de bu yolda olmuştu. İran Türklüğünü, bu gerçeği ile muhatap edinmek, başlangıçtan beri geliştirilen Türkçülük önceli stratejiden rücu edildiği anlamına gelmiyordu. Türklüğün bu bölgedeki menfaati iki ayrı zeminde takip edilebilecekti. Bu yeni yaklaşım, "alınmış, kesinleşmiş bir karar" değildi. Üzerinde durulması açılması tartışılması gerekiyordu. Yapılmak istenen Fars'a hayat hakkının verilmemesi değil, Fars'ın aldıklarının Türk'e de verilmesidir. Fars'ın İran ve genel Caferi alemde Farslık lehine kullandığı Caferilik motifini Caferi Türk için kullanılabilmesini düşünmektedir. Gerek İran'da gerek Caferi coğrafyasının bütününde nüfus çoğunluğu Türk'ten yana iken, Türk'ün haklarını onun inanç ve siyasî tercihi saygı duyarak aramak neden mümkün olmasın bu arayışı zamanında şuurlu

bir şekilde yapmayı insiyatifi Türklük adına elimize almamız hâlinde, tarihte olduğu gibi inanç farklılığı Türklüğün aleyhine Türk olmayanların kozu haline gelebilirdi.

Bütün bunları, fikir bazında ele almak temenni etmek heyecan verici idi. Ancak, nasıl ve kiminle yapılacaktı. Elde envanter, istatistiki bilgi, uzman ve kuruluş yoktu. Daha önemlisi İran'daki rejimin işleyişini ve yönetim ile halkın ilişkisini bilen yoktu. Konu uzmanların tartışmasına açılarak ele alınmış olunacaktı.

Sayın Elçibey muhalefeti toparlamayı hedef edinmiş. Bu maksatla sürekli temasta bulunuyor. Temasları sadece Azerbaycan Türkleri ile değil misyon mensuplarının ziyaretleri şeklinde de oluyor. Hakiketen Azerbaycan'ın şimdiki hedefi ve en önemlisi demokrasi olmalı. Bunu Bakü'de kısa süre kalan herkes gözleyebilir. Elçibey Nahcivan da iken de Türk Dünyası için de temennilerini sıralarken demokrasiyi ön plâna alıyordu.

Yapılan temaslarda, siyasi parti temsilcilerinin dışındaki aydınlar ve gençlerin de olması ayrı bir öneme haizdi. Güzüdelere bazen münferit bazen de grup halinde geliyorlar. Elçibey gençlik kuruluşlarına moral ve yön veriyor. Ermeni meselesi, rüşvet ve yolsuzluk olaylarında muhalefet iktidarı her alanda destekliyor. Daha doğru bir ifade ile Ermeni ve rüşvet konularında muhalefet taviz verilmesine karşıdır. Doğrusu görebildiğimiz kadarı ile İktidar da bu olumlu gelişmeyi engellemiyor.

Azerbaycan'ın Türkçü aydını Türkiye de partileşmiş milliyetçi-toplumcu kadrolardan birisini Türk milliyetçiliğinin önünde engel olarak görüyor. Bazı tutumlarını ilkel ve çağdışı buluyorlar. Azerbaycan milliyetçilerinin karşı oldukları hareketleri bu çevrenin yaptığını düşünüyorlar. Bu çevre için "bunlar milliyetçi değil menfaatçi" diyorlar. Aynı şekilde Türk Devletleri Toplulukları kurultayını da çok komik, amacı meçhul, hedefi olmayan ve birazda gayri ciddi olarak değerlendiriyorlar.

Kazakistan gençliğini de rüşvet ve fuhuşun tehdit ettiği düşüncesindedirler. Bunlar dostça yapılmış açıklamalar olup, sorunlarımızın tespiti itibari ile aktarılmasında yarar görmekteyiz. Gündemdeki problem, Türk kültür milliyetçiliğini yani çağdaş Türkçülüğü dava edinmiş kuruluşların nasıl dejenerasyondan kurtarabilecekleridir.

En önemli sorun olarak "Türk Dünyasının beşeri ve genetik birleştirici faktörlerinin bulunup hayata geçirmek" olarak tanımlamaktadır. Buna bağlı olarak ayrıcalıkları tespit edip gidermek gerektiği üzerinde durulmaktadır. K.N. VELİYEV hocanın ifadesi ile "kendini tanıyıp kendine dönme" dönemini iyi değerlendirmemiz gerekiyor.

Türkiye Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğünün arasını açabilmek için; mezhep farklılığı, Amerikan faktörü, Arap Alfabesi gibi konuların denendiğini belirtiyorlar.

İran misyonunun "Sehriyar" ile "Cihan" dergileri ve Bakü'deki İran kitap sarayı ile yapmak istedikleri ayrıca Azerbaycan'a yönelik özel İran Televizyon kanalını iyi değerlendirdiklerini gözledik.

Bu noktada bir K. Veliyev beyin davetlisi olduğumuz gecede otağımıza konak olan Aşık Mikail Azaklı'yı hatırlıyorum. Aşık Segah'la başladı ve

"Behmen bu elemde neler var neler

Atalar söylemez boş efsaneler

Kelek'le gelenler külekle gider

Su seçeneği suda sınar ahırda" dörtlüğü ile programını bitirdi. Günü iyi değerlendirebilmek için geçmişi iyi bilmek zorundayız.

Azerbaycan'da bir hayli boy vermeye başlayan "Azerilik" hareketini müşahede ettik. Bu konuyu diğer konularda farklı düşünmediğim kültür milliyetçisi dostlarıma açtım. Bana "Türkçülükte değil, Türkçe de birleşmeği" telkin ettiler. "Türkçülük değil Azericilik"i bu çerçevede izah ettiler. Uzun nakiller yapmak istemiyorum. Okuyucuyu yanıltabilirim. Evvelce Türkçülüğün bir ara safhası olarak, Türkmencilik, Kırgızcılık, Tatarcılık gibi görüşleri dinlemiş ve bunları Türkiye Türklerine aktarmışım.

E. Elçibey, Türk Dünyası için öncelikli meselenin demokrasi olduğunu belirtirken Türklüğün azınlık durumuna düşürülmüş ülkelerde kayba uğramış haklarının savunulması itibariyle de öncelikli hareket tarzını demokraside buluyordu. Türklüğün yakın ve uzak komşuları itibariyle çıkarlarının korunması için, bu ülkelerdeki; kadın hakları, insan hakları, çocuk hakları gibi hakların savunulması cihetine gidilmelidir, diyordu.

Güney Azerbaycan'da gelişecek bir Türkçü şuurlanmanın karşısına dünyanın en büyük süper gücünün, Fars problemi çıkarabileceği muhtemelen Farslığın safında yer alacağı üzerinde duruluyor. İran'daki Türk unsurlar üzerinde ihtilaf çıkabileceğine de ihtimal veriliyor. İran'lı Türklere "İran zaten sizindir" denilebileceği de değerlendiriliyor.

İran'da yönetim değerlendirilirken; İran yaptığı tutuklamalar ile hat safhaya geldi. Yeni tutuklamalarda zorluk çekilmektedir. Bu gelişme İran'da toplumsal patlamanın sinyalleri olarak algılanmalı, denilmektedir. İran'a yönelik stratejiler belirlenirken de "İlk adım Fars yönetiminden kurtulmaktır" denilmektedir.

İslâmiyet'i sufistik bir perspektiften anlatarak mezhepler arası ihtilafı asgariye indirme konusunu E. Elçibey ile görüşürken, bize büyük ölçüde katıldığına yönelik açıklamalar yaptılar. "Sufizm ağırdır. Halk anlamakta zorlanabilir. Halkı istismarcıların eline terk etmek gibi bir mahsuru vardır. Gerçek Caferiliği halka anlatabilmek de sanıldığı kadar kolay değildir. Halka indirebilmek zordur. İmam-ı Caferî Sadık'ı halka, halkın anlayabileceği gibi anlatacak yeterli uzman yoktur. Dini anlayamayan tarihte olduğu gibi dinin yerine efsaneyi yerleştiriyor. Bundan siyasi aydın istifade ediyor. Böyle bir akımın önünü hiç kimse alamaz ve mesuliyeti büyüktür. Dine öz mantığı ile bakmak halkın miğferinden hareketle bakmak, çok farklı şeylerdir. İslâm tarihi dini metotla değil Avrupaî bilim metodu ile öğretilmelidir. Halk ikna olmak için Hz. Ali'yi efsanelerle öğrenmeye açıktır. Onun halet-i ruhiyesi ona uygundur. Saygılı davranmak lâzım. Bizde Yaşar Nuri Öztürk gibi adam etkili olamaz, Feytullah Gülen Hoca gibi anlatırken ağlayan kimse etkili olur. Sünnilikte fanatizm daha azdır. Şiilikte vecd hâli daha yoğundur. İran'da mollaların başarısı bu ince noktadır.

Azadlık gazetesinde ben değerlendirmemi yaptım. Olaylara ve siyasî konumuma dair görüşlerimi açıkladım. İlk ve en önemli hedefim vatandaş sulhuna yardımcı olmaktır. Bu, benim geçmişteki hedeflerimdendi.

Halk cephesinin yeni politik veçesini değerlendirenler, "Cephe siyasi partiye dönüşmeden evvel Azerbaycan Türk Milliyetçiliğinin millî davalarda birleştikleri geniş bir

aydın hareketi idi. Geçirdiği aşamalardan sonra cepheci olmak giderek aynı anlamda algılanmaya başlandı. Ortak Payda; Rusya tekrar gelmesin, rejimden taviz verilmesin. Karabağ Ermeni işgalinden kurtarılсын, bunlar milliyetçilerin hem rey oldukları hususlardır. Siyaset yapılırken karşılıklı itham olmasın ihtiram olsun Muhalefet partileri arasında bir protokol yapılsın ortak faaliyet gösterilsin" demektedir.

Sayın E. Elçibey Azerbaycan'daki kültürel kimlikler ve farklı kültürlerin yaşama şansını bulunmaları konusunda açıklama yaparken, geçmişte 5-6 ayrı bu tür topluma talepleri üzerine bina tahsis edip kültürel faaliyet göstermelerine imkan sağladıklarını, bu konuda mevzuata getirdiklerini belirtiyor. Ancak ilâve ediyor, işi fanatizme götürmelerine müsaade etmek çoğunluğun haklarını gasbetmek olur. Folklorik değer ölçüleri yaşayabilmeli. Bunlar Azerbaycan'ın değerleridir. Ancak İngiltere'nin İngiltere'dekilerine vermediğini benden kimse isteyemez. Bütün varlığımla demokrasinin yanındayım. Ancak milli çıkarlarım demokrasi hayranlığımdan önce gelir. Tarih anlayışım, Millî tarih görüşüm milletimin tarihi anlamındadır. Vatan tarihçiliği yani coğrafyanın tarihi inkâr edilemez, ancak milletin tarihinin önüne geçemez.

Türkiye Amerika ilişkilerini Azerbaycan Türklüğünün menfaatleri itibariyle iyi değerlendirmek gerekir. Türkiye bazı ilişkiler itibari ile bizden deneyimli. Türkiye üzerinden Azerbaycan menfaatlerini takip edebilmeliyiz. Bir dönem bunun böyle olması hayırlı olur. Rusya bize yardım etmek durumunda değil. O, bir an önce toparlanıp yarım kalan işlerini bitirmenin peşinde. Her bir Türk şunu iyi bilmeli, Emperyalizm Türk Dünyasının kalkınmasını istemez. Ülkemi işgal eden güce silah veren merkezler, benim petrolümden para kazanıyorlar. Türk milleti lobiciliği iyi öğrenmek zorundayız. ABD'de çok güçlü bir Ermeni lobisi var.

Türk Milliyetçiliğine rağmen Türk milleti için mahalli milliyetçilik hareketleri konusunu tartışıyoruz. Bu konuda Arap edebiyatı muhakkak ve sadece Mısır edebiyatı değildir açıklaması yapıyor. Bu şablon Türk halk kültürü çalışmalarına uyarlanıyor. Türk halk kültürü sadece bir Türk kesimin halk kültürü değildir. İlim sentezdir. Analiz olmaksızın sentez olmaz, deniliyor.

Türkî Dünyada kültür ilişkileri potansiyeli değerlendirilememektedir. Beklenen ve ihtiyaç duyulan düzeye henüz çıkarılamadı. Bu bir kadro meselesidir. Bu kadro, Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye ve diğerlerinden sağlanabilir. Bilim ve kültür ilişkileri sıklaştıkça bu kadro kendiliğinden meydana çıkar. Bu kadroya Azerbaycan'ın güneyi de destek sağlayabilir. Sempozyumların çoğaltılmaları bu bakımdan önemlidir.

Türk Dünyasındaki öğrenci hareketi hızlandırmamız lazım. Güney Azerbaycan'dan 500 genç, Türkiye'den 500 genç neden Azerbaycan Cumhuriyetinde eğitim yapmasın. Turgut Özal'a ben, Türkiye'den 3000 öğrenci istediğimi söylemişim. Pasaport ve öğrencilik işlemlerinde zorluklar var. Rusya ve Ukrayna'ya çok rahat gidebiliyor. Güney Azerbaycan'dan buraya gelenler buranın rüşvet ve zorluklarına dayanamayıp gitmek zorunda kaldılar. Sovvetler döneminde; nüfusları az mali durumları iyi olmayan halkların gençlerine yüksek öğrenim yaptırabilmek için bir politika vardı. Farz edelim ki eğitim imkânı sağlayacağımız gençlerimiz fakirdir. Bir çok güçlü ozanımız soydaşları olan meslektaşları ile tanışıp sanatlarını göstermek istiyor. Maalesef Türkiye'den ve bizim buradan pasaport alamıyorlar.

Öncelikli olarak Türk Dünyası Bilim Akademisi kurulmalıdır. Türk Kültür ve Bilim ilişkilerinin yitirilmemesi güçlendirilmesi gerekir. Geçmişte Sovyet makamları metotlu olarak

Türklüğü pare-pare etmiş, Türklüğü Tatar vs. gibi isimlerle bölmüş, milletimiz milli zulüm görmüş, kimliğini saklamak zorunda bırakılmıştır. Türk Dünyası Ankara'ya Mekke gibi bakıyor. Bunlara el uzatmak lazım, bunlara el atmak bizlere düşer. Türkiye'yi görmek bir Çuvaş, bir Tatar, bir Başkurt için, kendi ülkesine dönünce itibar ve iftihar meselesidir. Türkiye'yi görmüş olmak, hamasi bir ruh veriyor, güven artırıyor.

Petrol boru hattı, Bakü-Ceyhan hattı olmalı, bu konuda kararlı olunmalı. T.C. ve Azerbaycan kararsız davrandıkları için, bize ait olan bu konuya herkes burnunu sokuyor, diyorlardı.

Bu seyahatimizde İsa Kamberoğlu bey ile de görüşmek fırsatı bulduk. Bu teması da dostumuz K.Veliyev'e borçluyum. İnsan Azerbaycan'daki dinamik ve yetenekli liderleri görünce morali düzeliyor. Ne var ki, zaman kısa olunca temaslar sıklaştınca da konular sürekli değişince notlar birbirine karışıyor ve yoğunluk altından çıkılmaz oluyor.

İsa Kamber bey Azerbaycan siyasetinin ve Türk milliyetçiliğinin ortasında özellikle konularına hakim bir kimse. Biz zaten kültür bahislerinin dışına çıkmadan kısa bir görüşme yaptık. Seyahatimiz erken bitince, Elçibey ve Kamberoğlu ile randevulaşmamıza rağmen ikinci görüşmeleri yapamadık. İsa Kamberoğlu, Elçibey'in dediği gibi, "kolay heyecanlanmayan, ani sorular karşısında hazırlıklı davranan, ifadelerini ve mesajlarını seçerek yapabilen, toplumu sürüklemesini bilen genç bir lider. Geleceğin ümidi bir güzide.

İsa Kamberoğlu beye göre, gerek Azerbaycan ve gerekse Türklükte esas mesele halkın özüne inanmasıdır. Halkımızda ruh düşkünlüğü var. Bunun giderilmesi gerekir. Halkımız kendi gücünü bilmiyor. Halka bunu vermek lazım ve bunun kaynağı tarihtir. Türklüğünü bilmek, dilini bilmekle mümkündür. Biz, devlet dili olarak anayasaya "Türk Dili" ibaresini bunun için koyduk. Bir ay kadar önce Musavat'ın yeni neşir organında bahsettim. Halkın en büyük hazinesi öz kimliğidir.

Azerbaycanlı olmak veya Türk olmak. Biz bu konuda ilmi neticeler aldık. Siyasi neticelerde aldık. Uygulamaya açıklamalarımızla koymaya başladık. Rus ve Fransız yaklaşımına göre, milleti etnik anlamda ele alıp, halkın toplamından hareket etmek vardır. Diğer görüş de milleti bütün vatandaşları ile algılamak vardır. Bu BM. Örneğini andırır. Milleti devlet ile bir bütün kabul etmek, Amerikan devleti ile Amerikan vatandaşı aynı şeydir. Azerbaycan vatandaşları Azerbaycan devletini oluşturur. Azerbaycan'da Türk olmayanlar da vardır. "Atabir millet tanımı" değişmiştir. Türkçülüğün fazla ön plana alınması ihtilaflara yol açabilir. Azerbaycan'ın %90'dan fazlası Azeridir. Bu gerçeği göz ardı eder isek Azeri Türküne hayıf olur. Ayrıca büyük Türk Dünyası gerçeği var. Biz Mehmet Emin Resulzade'nin meseleye bakış açısını benimsemişiz. Bize göre Azerbaycancılık ve Türkçülük bir arada götürülebilmelidir. Azerbaycancılık yeni bir fikir değil Musavatçılığın bir türevidir.

Gündeme, Erbil'de müşahede ettiğimiz bir durumu getiriyoruz. Halk kültürü milli kimliklerim muhafazasında bilhassa baskı altında tutulan halklar itibariyle önemlidir. Zira, Bayat'ının ve Hoyrat'ının matbaası, piyasaya çıkmış kitabı yazarı da görünmeden onlar sahnededir. Bu bakımdan ben Azerbaycan ve Irak Türkmenliği arasında bir ortak nokta bulunduğunu açıklıyorum. Mesajın pek yerini bulmuyor olmalı Sohbet Sovyet döneminde Türk Halklarının sosyal bilimler, şiir ve edebiyatla meşgul edilerek uyutulduğuna geliyor.

Konu değişiyor, ilkin bir ifade nakledilip, sonra bir kısım açıklamalar yapmaya çalışacağım. "Her devletin öz merakları olduğu gibi Türk devletlerinin öz merakları vardır.

Ermenistan konusunda biz yalnız kaldık. Öz merakımızı ön plana aldık. Realist olup sabırla meselelerin ortak kısımları araştırmalı. Bu manevi siyasi birliğe gidiştir. Devletle birlik yakın geleceğin görevi değildir." İ. Kamberoğlu çok veciz olarak Azerbaycan milli politikaları arasında bir Ermenistan planının olduğunu, bu konuda Türk Dünyasından gerekli desteği göremediklerini, manevi siyasi birlik için sabırlı ve gerçekçi olunması gerektiğini, daha büyük iddialar için şimdilik erken olduğunu, söylüyordu. Kitabın ortasından konuşuyordu.

Tekrar Musavatçılığın güncel yorumuna geçiyoruz. İ. Kamberoğlu; 1992 Haydar Aliyev, Demirel'in "Biz Türküz, Türklüğümüzden rahatsız olan var ise, bu onların bileceği şeydir." Sözlerini Bakü'de tekrarladı..... Alfabe, dil gibi konularda öncülük şimdi Türkiye'de. Türkiye şimdi lider durumda, ancak gelecekte öncülük Azerbaycan'ın eline geçecek. Tarihi birikim bunun böyle olacağını gösteriyor. (Birlikte İnşallah diyoruz.) Önemli olan Türklüğün yücelmesi olduğunu, hangi Türkün yükseleceğinin önemli olmadığını söylüyoruz. Sayın İ. Kamberoğlu devam ediyorlar, T.C. daha cesur olmalı. Buradaki bazı liderlerin Türklüğe sevgisi olduğuna sanmıyorum. Türkiye dil ve alfabe birliği gibi konularda kimse ürkütülmeden meseleleri halledebilmelidir. Meseleler tesadüflere bırakılmamalı, şimdi olduğu gibi tabii seyrinde değil, takip edilebilen projelerle ele alınabilmelidir. Adımlar daha ciddi atılabilmelidir, diyor.

Alparslan Türkeş'ten sonra Türk Dünyası lidersiz kalmıştır. Türk Dünyasına bir lider bulunması gerektiğine inanıyoruz. Benim kanaatime göre bu isim Ebulfeyz Elçibey olabilir, diyorlar. Bu ifadeleri İsa Kamberoğlu beyden dinledikten sonra iki milliyetçi lider arasındaki güveni memnuniyetle müşahede ettim.

Azerbaycan kültür ve fikir hayatına dair de tespitler yaptık. Fikir ve sanat adamlarına ve bunların yayın organlarına dair de tespitler yapmaya çalıştık.

Azerbaycan'ın ünlü fikir adamları: E. Elçibey, İsa Kamber, Anar, K.N. Veliyev, Aşık Kemandar, Ramiz Rövsen (şair), Vagıf Bayatlı Öner, Cemal Ehmetli, Hamit İmamof, Yaşar Karayev, İsa Hüseyinof, Sabir Ahmetli, Ünlü sanat adamları: Alim Kasımof (Makam Ustası), Aşık Adalet (Saz Ustası), Fulara Kerimova (Ses Ustası), Emin Mahmutoğlu (Besteci), Cevanşir Kılıyev (Besteci), Tahir Salahof (Ressam), Mikail Abdullayev (Ressam), Tuğrul Nerimanbeyov (Ressam), Togay Mehmedov (Heykeltraş), Ömer Aliyev (Heykeltraş), Siyaset adamları: E.Elçibey, İsa Kamber, Penah Hüseyin, H.Ali Kerimov, Nesip Nesipzade, Sabit Bağırov, Mir Mahmut Fatteyev, Arif Hacıyev, İlim adamları: Azad Mirzeczade, (Matematik-Kimya), Radık Agıyev (Bilgisayar) Azerbaycan'da sendikal hayat henüz çok gençtir.

Azerbaycan'ın büyük yayın organları;

Azadlık, 100.000 trajlıdır. Günlük bir yayındır. Halk Cephesi organıdır.

525. Gazete, 100.000 trajlıdır. Haftada iki defa çıkmaktadır. Siyasi, edebi demokratik yayın organıdır.

Yeni Musavat, 50-60.000 tirajlıdır. Haftada iki defa çıkar. Musavat partisinin yayın organıdır.

Hürriyet, Azerbaycan Demokrat partisinin yayın organıdır. Haftalıktır. 50-60.000 tirajlıdır.

Cumhuriyet Halk Cephesinin yayın organıdır. Haftalıktır. 50-60.000 tirajlıdır.

Edebiyat gazetesi, yazarlar birliğinin yayın organıdır. Haftalıktır. 20-30.000 tirajlıdır.

Panorama, iktidarın yayın organıdır. Politik bir organdır. 100.000'in üzerinde tirajı vardır.

Rezonans, Musavat partisinin yayın organıdır. Haftalık bir organdır. Tirajı 50-60.000 civarındadır.

Azerbaycan'da çıkmakta olan sanat dergileri ise, Azerbaycan (Aylık Edebiyat Dergisi), Ulduz (Aylık Edebiyat Dergisi), Kabustan (Sanat-Edebiyat Dergisi 3 aylık), Hazar (Edebiyat Dergisi 6 aylık), Cihan (Fikir-sanat Dergisi), Kanun (Hukuk Dergisi), Kafkas (Siyasi Kültür Dergisi) dir. Bunların Tirajları 5-10 000 civarındadır.

Azerbaycan'da kitap traşı 1.000-5.000 ile 100.000 arasında değişmektedir. Eskiden kitap traşı çok yüksekti, zira baskı işlemleri devlet tarafından yapılmaktadır. Tototliter toplumda kitap okumak başlıca eylemce idi.

Azerbaycan TV Kanalları; Azerbaycan 1, devlete bağlıdır. Azerbaycan 2 devlete bağlıdır. ANS, demokratik gençlerin özel kanallarıdır. Moskova'dan 1.kanal, 2 kanal ve ayrıca NTV seyredilmektedir. Çanak anten konulması halinde Avrupa ve T.C.'nin bütün kanalları seyredilmektedir. Avrasya ve TRT-1 kanalı azmaz seyredilebilirken İran TV Kanallarına pek itibar yoktur. Azerbaycan Radyo kanalları, Kanal 1, Kanal 2 ve ANS gibi özel kanallarıdır.

Bakü'de muhtelif müzeleri gezme imkânı bulduk. Altay Araştırma Merkezi'nde içerisinde bulunduğu Bakü Üniversitesi Tarih Fakültesi Etnoğrafya-Arkeoloji Bölümünde "Etnoğrafya Müzesini" gezdik. Başkanları Prof. Dr. Fabilof Habil beyle tanıştık. Lenkeran'da Diyarşinaslık Devlet Müzesini gezdik. Burada Prof. Dr. H. Çay için Koçlu mezar taşı resmi çektik. Bu taş heykellerden Bakü kalesinin açık hava müzesinde de çekmiştik. Burası "Folklor Merkezi" kadar heyecan verici idi. Yakup Mahmutov, burada bize, "Altay Dünyası" isimli ilk iki sayısı çıkmış dergi ile bu merkezin yayınlarından olan "Ural Halkları" ve "Altay Halkları" isimli yayınlar verdiler. Azerbaycan Türkologları çok ciddi ve saygı duyulacak çalışmalar yapıyor. Altay ve Ural Türklüğü ile kucaklaşmak muhakkak mahsulünü verecektir. Sovyetler döneminin Slav kültür mirasları arasında bilindiği gibi bu bölgelerde Türklüğün ortak ilim dili hala Rusça'dır. Azerbaycan Türk aydını bu dili biliyor. Bu avantajımız iyi kullanılmalı. Bir nesil sonra şartlar ve imkanlar değişince, sorunlarımız şimdiden çözülmüş olabilmelidir. Kalede Şirvanşahlara ait tarihi yapıları inceledik. Kadim dostumuz B. Başgün bize geniş bilgi verdi. Bakü ve Lenkeran, Azerbaycan halkına hizmet vermiş devlet ve kültür adamlarının heykel ve büstleri ile dolu. Bakü'de Nizami'nin, N. Nerimanoğlu, Fuzuli'nin, Nesiminin, Sah İsmail Hatayı'nın Lenkeran'da iki defa Sovyet kahramanı seçilmiş Azı Ahadoğlu Aslanov ve diğer bir çok ünlü ismin büst ve heykelinin resmini çektik.Prof. Dr. Mahmudov, Azerbaycan'daki Altaist çalışmalarının başında onunla tanışmış olmayı da bir şans sayıyorum. Ne varki, vakit az olunca yeterince istifade edemedim. Bize "Azerbaycan Diplomatiyası-Akkoyunlu ve Safavi Devletlerinin Avrupa Devletleri ile alakaları (15-17 yüzyıllar) Bakü 1996" künyeli kıymetli eserini hediye etme inceliğini gösterdi. Biz de, Altay Dünyası isimli yayın organı için "Gök Tengri inancının Anadolu Türklerindeki İzleri" isimli sadece kaynak tanıtan bir makale hazırladık. Bu yazımızda konu ile ilgili 81 kaynağın künyesi verdik.

Baku'de K. Veliyev hocamız bizi Azerbaycan Yazarlar Birliğine götürdü. Oradaki dostları ile tanıştık. Derbent'le ilgili bir kitap'da Derbent'de "Kırklar Kapısı", "Kırklar Kabristanı", "Kırklar Mescidi" ile ilgili resim ve açıklamalar görüp "Kırklar" konusunu irdelemeye çalışan bir kimse olarak çok heyecanlandık. Aynı heyecanı Nokus'da "Kırk Kızlar Kalesi ve Destanı" münasebetiyle duymuştuk.

Bakü'de, Nizamî Gencevî adına Azerbaycan Edebiyat Müzesi'ni de K. Veliyev hocamızın himmeti ile gezdik. Bazı katları onarımda idi. Vakit elverdiği nispetli açık solanları gezebildik. Burada Hakanî Sirvanî, Nizamiyî Hanze'si ile resimledik. "Hüsrev ve Sirin"i "Leyla ile Mecnun"u "Yedi Güzeli", "İskendername"i halılarda tablolarla minyatür ve biblolarla seyrettik.

Zerdüşizm'le ilgili ilginç gravürler görüp izahlar dinledik. Bu dinde "sukut dohmaları" kayalarda gördük. Meftalar ilkin kayaların üzerine yatırılıyor, etin kemikten ayrılması çürümesi bekleniyor. Kemiklerin cürümeyeceği kabul ediliyor. Etin toprağa değmesi istenilmiyor. Zira inanca göre "et toprağı murdar eder"Toprağa Sümük (Kemik) temiz haliyle verilmelidir. Sümük (kemik) toprağa çürüyüp karışınca artık murdar (pis) değildir. Bu tespit bize, meftanın ölümünün 52. Gününde "et-toprağa" karıştı inancın hareketle yapılan dini uygulama ve inançları hatırlattı. Bu açıklamayı yaparken müze görevlisi Sara Haydarkızı Hüseyinova "Zerdüşizm de toprak, od, rüzgar, mukaddestir." diyordu.

Bu müzede İmadedin Nesimi'nin, Köroğlu'nun daha bir çok ünlü Türk fikir, edebiyat erbabının büst ve heykelinin resmini çektik. "Gülle batmaz" diye bilinen benzerleri İstanbul Topkapı Sarayında da bulunan halk inançları itibariyle önem arz eden her tarafı ayetlerle doldurulmuş kurşun geçirmeyeceğine inanılan gömleklerin resmini çektik. Ayrıca Karabağ Hanı Penah Han'ın resmini çekebildik. Arşivimiz ilgili her araştırmacının hizmetine açıktır.

Notlarımızı her gece saat 24.00 den sonra Otel Azerbaycan'ın 2.Karpuz (blok) 10.mertebe (kat) 79 numara da Hazar Denizine bakan odamızda hazırladık. Burası Ufa'da Ak İdil'e bakan odamız kadar duygu dolu idi. Hamt olsun.

Azerbaycan'da SİMONK isimli bir kaynak ile tanış olduk. 46 ciltlik bu dokümanın kısa Türkçe karşılığı Kafkasya'yı öğrenme materyalleri, bu doküman 1890-1910 yıllarına aittir. Çarlık döneminde, bölgeye gönderilen öğretmenler, Amerikalılar barış gönüllüleri gibi çalıştırılmış, bölgenin din, inanç, etnoğrafya, etnik-demokratik bütün malzemesi toplanılmıştır. Rusça olan bu dokümanın tam koleksiyonu, Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami Edebiyat Enstitüsü Başkan Yardımcısı Doç. Dr. Muharrem Kasımlı dostumuzda vardır. Azerî Türkçesine çevrili hâliyle yayınlanmak üzere işbirliği beklemektedir. Bu setten bir ciltte KÖK-SAV Başkanı Prof. C. Özönder'e incelemek üzere verilmiştir.

Tanıştığım Azerbaycan'lı gençlerden dikkatimi çekenlerden birisi de Kafkas Dergisinin Başyazarı Haleddin İbrahimli idi. Tarih Doktoru olan H. İbrahimli bu kaliteli dergiyi arkadaşları ile birlikte şimdilik Rusça çıkarıyorlar. İleride İngilizce ve bilhassa Türkçe çıkartmayı da arzuluyorlar. Bu birazda imkan bulma meselesidir. Türkçü Milliyetçi derginin özetle, çizgisi Kuzey Kafkasyayı kaderine terk etmemek, Rusların insafına bırakmamaktır. Dergideki yazılara göre; geçmişte Kafkasya nüfusunun %80'i Türk'tü. Rus döneminde bu potansiyel aleyhimizde gelişmiştir. Simali Kafkasya'nın Devlet dili Kumukça'dır. Simali (Kuzey) Kafkasya'da aparacı (taşıyıcı-hakim) kültür dili Türkçe olmuştur. Dergimizin dilinin Rusça olması, Rusların politik-kültürel hedeflerinin kritik edilebilmesi içindir. Bölgede ortak dil şimdilik Rusça'dır. Kuzey Kafkasya'nın dili, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın dili Anadolu

Türklüğünün dilidir. Kuzey Kafkasya halkları kapsamında; Çeçenler, Avarlar, Kumuklar, Kabardinler, Asetinler, Çerkezler, Karaçay-Balkarlar, Nogaylar, Tabosoronlar, Dorginler, Lezgiler, İnguşlar ve Abazalardır. Geçmişte Kuzey Kafkasya Devleti Abazalar hariç diğerlerinden meydana geliyordu. Bunlardan Türkçe konuşanlar: Kumuklar, Nogaylar, Karacaylar, Balkarlar'dır. Bunların toplam nüfusları Türkçe konuşmayan diğer halklardan çoktur. Kafkasya'nın kültür dili Türkçe'dir ve Türkçe olmuştur. Bunların hamısı (hepisi) homojen değildirler. Maksadımız bunların kendi dillerinden koparılmaları değildir. Maksat Türkçe'nin yerine ikame edilen Rusça'nın, bu yeri gerçek sahibi olan Türkçe'ye bırakması gerektiğini anlatmaktır.

Haleddin İbrahim'in bu çok saygın açıklamalarına biz de iki boyut getirmek istiyoruz. Kafkasya halkının ortak ana kültü Töre'dir. Bu töre Slav değil, Türk Töresi'dir. Kafkas halklarını da kapsayan Türk Mitolojisi veya Türkleri de Kafkas halklarını da içerisine olan Destanî hayat ortaktır. Diğer konu ise Kafkas halklarından çeşitli kesimler Anadolu'da Türklükle kaynaşmış bu gen ve tarihi kader birliği yüzlerce yılı bulmuştur. Bu günde bu halkların ortak paydalarından birisi Hıristiyanlık değil Müslümanlıktır. Kafkas halklarının Kafkasya'daki nüfuslarından daha çoğu Anadolu'dadır.

Bakü'nün 20 km kadar açığındaki Ateşgah veya Ateşgede denilen Zerdüşizm'in en büyük mabedine gittik. Burası merkezinde sütunlar oturtulmuş bir kubbeli mekanda daimi ateş yanan çevresinde de daha küçük ateşlerin yandığı bir mekandır. Bu dokuyu çepe çevre duvarlar çevirmişti. Duvarların içine farklı büyüklükte localar gömülmüştü. Duvar tam dikdörtgen değil, yer yer iç avluya açılan labirentler de içeriyordu. Etrafı çevrileyen duvarlar oldukça yüksek ve kalındı. Giriş kapısı kale kapısını, duvarlar da kale duvarını andırıyordu. Loca ve hücrelerde maketlerle Zerdüşizm'in faal dönemi canlandırılıyordu. Burada ateş başında, ateş üzerinde, zincire vurulu, tedaviye gelmiş ve benzeri maketler yanında duvarlarda Zerdüş'tün ayinlerini canlandıran, eski tarihi ve sosyal yapıyı tasvir eden resim ve gravürler vardı.

Halen ibadethaneden ziyade müze karakteri arz eden Ateşgah ile ilgili müze müdürü bilgi verirken, Azerbaycan'da çok az Zerdüş'tün vardır. Bunlarda Bakü'de toplanmıştır. Bir miktar da İran'da Zerdüş'tün olduğunu biliyoruz. Daha ziyade Hindistan Zerdüş'tün merkezi olarak bilinir. Zaman zaman ibadet edilmektedir. Ancak iştirak eden Zerdüş'tün sayısı süratle düşmektedir. Yüzyıl kadar evvel ayinlere toplu iştirak çok fazla imiş, demektedir.

Duvarlardaki Zerdüşizmin tarihi merkezlerini gösteren şekillere bakılınca Bakü'deki bir mabet geçmişte de mevcutların en büyüğü olmuştur. Şimdi turlar halinde çok seyrek geliniyor. Mabedin şimdiki hali büyük ölçüde 100 yıl kadar evvel gördüğü tamiratı yansıtıyor. Zerdüşizm'in hüküm sürdüğü alan kapsamında pek Anadolu kesimi yok. Ancak haritalar mikyaslı ve izahlar Türkçü olmayıp Rusça olduğu için bu konuda pek sağlıklı açıklama yapamıyoruz. Petrol kuyuları ve doğal gazın çıkarılması ile kendiliğinden toprak sathına çıkan ve yanıcı maddeler kayıp olmaya başlamıştır. Son dönemde daha ziyade turistik amaçla doğal gaz borulara alınarak ibadet edilen ocak merkezlerine getirilmiştir.

Ateşgah'daki merkezi mabedin üstünde ve dış kapının başında, loca gibi olan penceresiz taş bölmelerin giriş kapı başlarında taşlara yontulmuş dinî ibareler vardır. İbadete gelen gedeler, ateşin başında saatlerce durmakta ve buradan kuvvet aldıklarını söylemektedirler. Ölülerini yağlamakta bir süre sonrada kefenleyip yakmaktadırlar. Bunları büyük ölçüde resimledik.

Yazımızı bitirirken, "Dar göze azar olsun" Azerbaycan'da güzel ağırlandık ve iyi günler geçirip önemli olduğunu sandığımız tespitler yaptık. Azerbaycan'ın görkemli bestekarı ve içtimai hadimi halk artisti Tofik Guliyev'in Jubile gecesine davet almamıza rağmen solana giremedik. Cumhuriyet Sarayında yapılacak Jubile için davetliler içeriye çok geç alındılar sonra da "Cumhurbaşkanı solana girdikten sonra içeriye kimse alınmaz ve kimse dışarıya çıkamaz" kuralından hareketle de onlarca davetli ile birlikte de geriye döndük. Bize davetiye temin eden dostumuz da çok üzüldü. Önemli bir şey değildi. Ancak girebilse idik, tespitlerimizi aktarma imkânı bulacaktık. Bunlar normaldir. Bakü'de muhabbet kuşu ile şans çektiren hanımdan, ısrar etmemize rağmen bize resmini çektirmedi. Biz, halkın yaşayan inancını tespit etmek istiyorduk. O da resim çektirirse uğurunun kaçacağına inanıyordu. O da haklı idi.

"Dar göze azar olsun" veya "çekemeyenin gözü kör olsun" Azerbaycan'da Folklor Antolojisi çalışmaları, Altaylara, Kafkaslara Güney Azerbaycan'a hatta Kuzey Irak'a yönelik çok ciddi kültürel köprüler kuruluyor. Önümüzde çok engeller var. Ancak "Su akarını tapıdı." Akış güzergahını tayin edebilen, onu bulabilen su, kolay halde engellenemez. "Söz efsunu"da yapmak istemeyiz.

Ayrılırken Azerbaycan'lı dostlardan, daveti sağlayan, Azerbaycan'da bizim için her türlü fedakarlığı yapan, E.Elcibey, İ. Kamber gibi liderlerle görüşmemizi sağlayan, Üniversite, Akademi, müze, Yazarlar Birliği gibi çevrelerle bizi tanıştıran Sayın Kamil Nerimanoğlu Veliyev'e, daveti yapan Yaşar Karayev'e Lenkeran'da ev sahipliğini esirgemeyen Dilruba Cemoalova'ya, bize kıymetli vakitlerini ayıran E. Elcibey'e ve İ. Kamber'e bizi evinde ağırlayan Eli Sahin'e ve yazımızda ismi geçen tüm diğer dostlara şahsım ve Türk kültür milliyetçiliği adına şükranlarımı sunuyorum. Bu seyahat münasebetiyle Bakü, Ali Bayramlı, Salyan, Neftcala, Kızılağaç Masallı ve Lenkeran'da kısıda olsa bulunduk. Onları da yadediyorum.